

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનમાં પ્રદાન

Dr. Hasmukh Makwana

(M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.D.)

48. Tulsi Ekta Society, Bh. Shakti School,
Satellite Area, Ahmedabad-380015.
hasmukh.hasmukh2008@gmail.com

સારાંશ

પ્રસ્તુત લેખ ગુજરાતની ઇતિહાસલેખન પરંપરા અને ઇતિહાસકાર વિશે છે. ભૂતકાળના અવશેષો તથા દસ્તાવેજોનું તલસ્પર્શી પરીક્ષણ તથા પૃથ્વીકરણ કરવાની પ્રક્રિયાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ કહી શકાય. સમયાંતરે ઇતિહાસનું આલેખન વિવિધ રીતે થતું રહ્યું છે. કયારેક રાજકીય પાસાં ઉપર તો કયારેક સામાજિક પાસાં ઉપર ભાર મૂકાયેલો જોવા મળે છે. કયારેક કેટલાંક ગ્રંથોમાં વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, તો કેટલાંકમાં સાલવારીનાં ચોકઠામાં પૂરાયેલી વિગતો જોવા મળે છે. ઇતિહાસ એટલે માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ એવો મર્યાદિત અને એકાંગી ઘ્યાલ હવે અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. તેમ છતાં તેનું મહત્વ કે ઉપયોગિતા ઘટયા નથી. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા ગુજરાતી સાહિત્યના મોટાગજાના સંશોધક અને પ્રોફેસર હતા. તેમણે સાહિત્ય સંશોધનની સમાંતરે ઇતિહાસ સંશોધનમાં પણ માતબર અને ગુણવત્તાસભર યોગદાન આપ્યું છે. વિષયવસ્તુમાં નવીનતા, એકાધિક માહિતી સ્ત્રોતોનો ઊડાણપૂર્વક અભ્યાસ અને વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં લેખન વગેરે તેઓની વિશેષતા રહી છે. અહીં ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનની વિકાસરેખામાં ભોગીલાલ સાંડેસરાનું મૂલ્યાંકન કરેલ છે.

➤ જન્મ અને પ્રારંભિક કારક્રમી :-

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાનો જન્મ ૧૩, એપ્રિલ, ૧૮૯૭ ના રોજ પાટણ તાલુકાના સંદેર ગામે થયો હતો. માધ્યમિક શિક્ષણ દરમિયાન ૪ તેમના શિક્ષક રામલાલ ચુનીલાલ મોઢી અને પાટણ હાઈસ્ક્યુલના આચાર્ય શ્રી કલ્યાણરાય નથ્યુભાઈ જોખીના વાત્સલ્ય અને પ્રેરણા તેમને મળ્યા હતાં.

મેટ્રિક પછી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ કેટલાક વર્ષો 'ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક અને 'પ્રજાબંધુ' સાપ્તાહિકમાં પત્રકાર તરીકે અગ્ર લેખો અને ફિલ્મો વિશે કટારલેખન કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૪ ના વર્ષે એમ.એ. માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષયમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવતાં એમને અનુક્રમે દક્ષિણા ફેલોશિપ અને કેશવ હર્ષદ દ્વારા સૂવર્ણચંદ્રક મળ્યાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૪૪ માં અમદાવાદના ભો.જે. વિધાભવન (ભોગીભાઈ જેસંગભાઈ) માં અનુસ્નાતક કક્ષાએ ગુજરાતી તથા અર્ધમાગધીના અધ્યાપક થયાં. ઈ.સ. ૧૯૫૦માં 'મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનો ફાળો' – એ વિષય પર પીએચ.ડી. થયાં. આ વર્ષે ૪ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટી – વડોદરા (M. S. University-Baroda) પ્રોફેસર બન્યા. ઈ.સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન એ યુનિવર્સિટીની સંશોધન સંસ્થા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં નિયામક અને 'સ્વાધ્યાય' તૈમાસિકનું સંપાદન કર્યું.

➤ ડૉ. સાંડેસરાને ઇતિહાસ પ્રત્યે રૂચિ પેદા કરતા પ્રેરકબળો :-

ભોગીલાલ સાંડેસરાને ઈતિહાસ વાંચન અને ઈતિહાસલેખનમાં ક્યા કારણોસર અભિરુચિ પેદા થઈ ? એક ઈતિહાસ લેખક તરીકે તેમનું ઘડતર કરવામાં ક્યા કારણો જવાબદાર હતા ? તેએ કઈ કઈ વ્યક્તિત્વોના સંપર્ક કે સહવાસથી ઈતિહાસ પ્રયેની અભિરુચિ જાગૃત થઈ ? એ હવે જોઈએ.

- કોઈપણ ઈતિહાસ લેખકને ઈતિહાસ પ્રત્યે અભિરુચિ પેદા કરવા માટે અનેક પરિબળો ભાગ ભજવે છે, જેમ કે શૈક્ષણિક વાતાવરણ, કૌઠુંબિક સંજોગો, પ્રાદેશિક વારસો, વિષયરુચિ, અને અન્ય સંપર્કો. ભોગીલાલ સાંડેસરાની બાબતે જોઈએ તો તેમના મિત્રો, આત્મિય સ્વજનો અને અન્ય પ્રેરણાદાયી વરીલ સાથી મિત્રોને અનિવાર્યપણે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. આવા વરીલ અને સાથી મિત્રોમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી, મુનિશ્રી પુષ્યવિજયજી, રામલાલ મોદી, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, કે. કા. શાસ્ત્રી, યશવંત શુક્લ, રસિકલાલ પરીખ, રમણલાલ મહેતા, હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, કાંતિલાલ સોમપુરા, ઉમાશંકર જોખી, અને મકરંદ મહેતા નો સમાવેશ કરી શકાય છે.
- ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાની ઈતિહાસ સંશોધન યાત્રામાં જૈન વિદ્વાનોનું પણ પ્રદાન હતું. ઉદાહરણ તરીકે વિદ્વાન-અભ્યાસી મુનિ જિનવિજયજી તથા મુનિ પુષ્યવિજયજી જેવા વિદ્વાનોની નિશ્ચામાં ભોગીલાલ પાટણના જૈન હસ્તપ્રત ભંડારોમાની પ્રશિષ્ટ રચનાઓ હસ્તપ્રતરૂપે વાચતાં અને અહીંથી એમના પ્રાકૃત, અપભંશ અને જુની ગુજરાતી ભાષાઓના સ્વાધ્યાયનો પ્રારંભ થયો. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ‘રૂપસુંદર કથા’ નું કરેલું સંપાદન ઈ.સ. ૧૯૭૪માં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પ્રકાશિત કર્યું હતું. પછીથી આ સંપાદન ભોગીલાલ સાંડેસરાને જ એમ.એ. ના અભ્યાસ દરમિયાન પાઠ્યપુસ્તક સ્વરૂપે ભાગવાનું થયું હતું!
- ડૉ. સાંડેસરાના શિક્ષકો રામલાલ મોદી અને આચાર્ય કલ્યાણરાય ન. જોખીએ આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીનો પરિચય પ્રતિષ્ઠિત પુરાતત્વ વેતા અને પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિદ્વાન-અભ્યાસી મુનિ જિનવિજયજી તથા મુનિ પુષ્યવિજયજીને કરાવ્યો હતો. આ પરિચય, સંપર્ક અને સંસર્ગના પરિણામે ૧૪ વર્ષના કિશોર ભોગીલાલે ‘પઢ માત્રાનો સમય’ જેવો લિપિશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનારો લેખ લખ્યો હતો અને તે ઈ.સ. ૧૯૭૧ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિકમાં પ્રકાશિત થયો હતો.¹ આમ, શિક્ષકો અને માર્ગદર્શકોના સથવારે તેમણે સંશોધનની દુનિયામાં પગ મૂક્યો હતો.
- ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાને મુનિશ્રી પુષ્યવિજયજી પાસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સંસ્કૃત વગેરેનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો અને તેમની દ્વારા જ જૈન પુસ્તક ભંડારો તપાસવાની સરળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. કોઈ સારા અભ્યાસીની હરોળમાં મુક્તી શકાય એવો ઉડો અભ્યાસએ વિષયોમાં જુની ગુજરાતી – અપભંશ વગેરેમાં એમણે કર્યો છે.

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનાં ઈતિહાસ ગ્રંથો :-

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા મૂળભૂત રીતે સાહિત્ય વિવેચક હતા. પરંતુ સાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના સંશોધનમાંથી તેમના ઈતિહાસ સંશોધનની દ્રષ્ટિ વિકસી હતી. સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિનો સુભેણ થતાં તેઓ

ઉત્તમ કક્ષાના સંશોધક પૂરવાર થયા હતા. ડૉ. ભોગીલાલ સાડેસરાએ ઈતિહાસના અનેક ગ્રંથો લખીને ગુજરાતના ઈતિહાસલેખનમાં અનોયું પ્રદાન કર્યું છે. તેમનું મૌલિક લેખન ઈતિહાસ અને સાહિત્ય સમિક્ષા નિભિતો થયું છે. તેમણે લખેલા ગ્રંથોને અંતે આપેલી શબ્દ સૂચિ તેમની ગુણવત્તામાં વધારો કરે છે અને તે લેખકની જીણવટભરી સંશોધનવૃત્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ડૉ. સાડેસરાના સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ ઐતિહાસિક તત્ત્વનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાડેસરાના ઈતિહાસ વિષયક ગ્રંથો વિશે ઊંઘાપૂર્વક માહિતી મેળવીએ. જેમાં સંપૂર્ણપણે ઈતિહાસની વિષયવસ્તુ, પદ્ધતિ અને ઈતિહાસલેખનની શિસ્તને અનુસરતા ગ્રંથોને ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યા છે. અતે તેનો થોડો પરિચય મેળવીએ.

૧. વાધેલાઓનું ગુજરાત (૧૯૩૮)
૨. ઈતિહાસની કેરી (૧૯૪૫)
૩. જગન્નાથપુરી અને ઓરિસ્સાનાં પુરાતન અવશેષો (૧૯૫૧)
૪. જૈનઆગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત (૧૯૫૨)
૫. મહામાત્ય વસ્તુપાળનું વિદ્યામંડળ (૧૯૫૭)
૬. સંશોધનની કેરી (૧૯૬૧)
૭. અન્વેષણા (૧૯૬૭)
૮. અનુસ્મૃતિ (૧૯૭૩)
૯. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના (૧૯૪૧)
૧૦. વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને બીજી લેખો (૧૯૪૮)
૧૧. ભારતીય આર્થ ભાષા અને હિંદી (૧૯૫૨)
૧૨. શબ્દ અને અર્થ (૧૯૫૪)
૧૩. દયારામ (૧૯૬૧)
૧૪. ઈતિહાસ અને સાહિત્ય (૧૯૬૬)
૧૫. પ્રબંધાદિમાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક વસ્તુ (૧૯૭૭)
૧૬. મુનિ જિનવિજયજી : જીવન અને કાર્ય (૧૯૭૮)
૧૭. પ્રદક્ષિણા (૧૯૫૮)
૧૮. વસ્તુપાલ કા વિદ્યામંડળ (૧૯૪૭)
૧૯. હેમચંદ્રાચાર્ય કા શિષ્યમંડળ (૧૯૫૧)
૨૦. Literary Circle of Mahamatya Vastupal and It's contribution to Sanskrit Literature (1953)
૨૧. Lexicographical Studies in Jain Sanskrit (1962)

૧. વાધેલાઓનું ગુજરાત (૧૮૮૯) :-

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાનો ઈતિહાસ ગ્રંથ ‘વાધેલાઓનું ગુજરાત’ ઈ.સ. ૧૮૮૯ના વર્ષે પ્રકાશિત થયો હતો. વાધેલાઓનું ગુજરાત ગ્રંથની અનુક્રમણિકા બે વિભાગમાં વહેચાયેલી છે. પ્રાસ્તાવિકમાં વાધેલા : સોલંકીની શાખા દર્શાવી છે. જેમાં અણાહીલવાડના રાજગાદી ઉપર થઈ ગયેલ સોલંકી રાજાઓ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વિવિધ નામ અને તેમનો ઈતિહાસ તેમજ દંતકથાઓમાં અમરસ્થાન પામ્યા છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ ઘણાં યુદ્ધો કરીને ગુજરાતી મહારાજ્યની સીમા દક્ષિણ કોંકણથી ઉત્તરે ઠેઠ ઝાલોર સુધી વધારી હતી. કુમારપાળ સોલંકીએ પોતાની માર્દીના દિકરા અર્ણોરાજને તેની રાજ્યભક્તિ અને તેની બહાદુરી બદલ પાટણથી પશ્ચિમે ૧૪ માર્દીલ દૂર આવેલું ‘વ્યાધપલ્લી’ – વાધેલ ગામ ઠનામમાં આવ્યું હતું. આ વ્યાધપલ્લી – વાધેલ ગામ ઉપરથી અર્ણોરાજ અને તેના વંશજો ‘વાધેલા’ નામથી ઓળખાયા. વાધેલા વંશના ઈતિહાસ સાથે વસ્તુપાલ-તેજપાલ એ બે જૈન મંત્રી બંધુના નામ અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલા છે. સમકાળીન રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં તેમનો ફાળો અદ્ભૂત છે. વીસલદેવના રાજ્યાભિષેક થી લઈને વસ્તુપાલ અને તેજપાલના મરણના પ્રસંગોની નોંધ કરી છે. જેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મોટો સંધ કાઢીને શત્રુંજ્ય તરફ ચાટ્યા પણ રસ્તામાં જ લીબડી આગળ વસ્તુપાલનું મૃત્યું થયું. તેના શબને શત્રુંજ્ય ઉપર લઈ જઈ અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં ‘સ્વર્ગારોહણપ્રસાદ’ નામનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. તેજપાલનું મરણ સં. ૧૩૦૪માં થયું² આ ઉપરાંત વીસલદેવ મંડલેશ્વર અને મહારાજા-વિરાજ, વિજેતા વીસલદેવ, અને અંતે કચ્છના મહાન દાનેશ્વરી જગુશાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેણે વીસલદેવના રાજ્યમાં સંવંત ૧૩૧૫ થી લગલગાટ ત્રણ વર્ષ સુધી ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એ વખતે આ કચ્છના મહાન દાનેશ્વરી જગુશાહે અગાઉથી સંધરી રાખેલ હજારો મણ દાણા આપી લોકોને જીવાડ્યા હતા.

ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સારંગદેવનો ઈતિહાસ દર્શાવતા સાત શિલાલેખો જે અનુક્રમે કચ્છના કંથકોટમાં (સં. ૧૩૩૨), આબુમાં (સં. ૧૩૫૦), પોર્ટુગાલ તાબે સીટ્રા ગામમાં, જામનગર પાસે આંબરણમાં (સં. ૧૩૩૩), ખંભાતનો શિલાલેખ (સં. ૧૩૫૨), પાટણના અનાવાડામાં (સં. ૧૩૩૩) અને વંથળીમાં એક એમ સાત શિલાલેખોનો આ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આંબરણના લેખમાં સારંગદેવને ‘સપ્તમ ચક્કવતી’ કહેવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં વાધેલાના રાજ્યો વિષયક મહત્વની માહિતી અહી શ્રી સાંડેસરાએ પૂરી પાડી છે. દિલ્હીના અલાઉદીન ખીલજ સં. ૧૩૬૦માં સવારી કરી હતી. મુસ્લિમોની સામે શક્ય એટલી બહાદૂરીથી કર્ણે ગુજરાતનો બચાવ કર્યો હતો. બીજા કોઈ તરફથી એને કંઈ સહાય મળી હોય એવું વૃત્તાંતો ઉપરથી જણાતું નથી પણ આખરે તેને નાસવું પડ્યું હતું.

એ કાળના રાજ્યવહીવટ, રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના સબંધો, રાજાનું મંત્રી મંડળ બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું કાર્ય, રાજાનો નિત્યકર્મ, રાજાઓની લોકપ્રિયતા, ધર્મ અને વિદ્યા પ્રત્યેનું માન, જેહુત અને આમ વર્ગની સ્થિતિ, સંખી વિગ્રહકો, જુદા-જુદા ગુન્છા પકડવાની રીતો, લશકરની વ્યવસ્થા, યુદ્ધ નીતિ, અસ્ત્ર શસ્ત્રો, કેટલીક અદ્ભૂત માન્યતાઓ, રાજપૂતોનું શિક્ષણ, શસ્ત્રોપજીવી બ્રાહ્મણો વગેરે ઉપરોક્ત રસિક વિષય પર શ્રી સાંડેસરાની ચર્ચા તેમની ઈતિહાસ દ્વાચિનો ખ્યાલ આપે છે. સોલંકીયુગએ ગુજરાતનો સૂવર્ણયુગ છે. વેપારીઓ અને ચાંચિયા, ગુજરાતના એ

સમયના મુખ્ય બંદરો, પાટણની સમૃદ્ધિ અને બીજા અન્ય સમૃદ્ધ રાજ્યો વગેરે અર્થના પાસાઓની ચર્ચા કરી આર્થિક ઇતિહાસ આપ્યો છે.

બ્રિઝ 'ગુજરાઝ' નામના પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કરતા લખે છે "Towards the close of the thirteenth century allowdin leveled its walls and buried the temples in their foundations. As a token of conquest he ploughed up the ground on which the city stood with an ass"³ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોના અભાવનું પણ ઉમદા ઉદાહરણ આપ્યું છે. ચિત્રકળા, સંગીત, નૃત્ય, નાટક - ભવાઈ પણ દર્શાવ્યા છે. પ્રાચીન શસ્ત્રકિયાનું ઉદાહરણ આપતા લખે છે કે મૂળરાજનો જન્મ થતાં પહેલાં તેની માં ભરણ પામી હતી તેથી તેનું પેટ ચીરીને મૂળરાજને જીવતો બહાર કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાતના ગ્રાન્ટેશિક ઇતિહાસમાં સાંલંકી—વાધેલા યુગ મહત્વપૂર્ણ ઇતિહાસ યુગ હતો. આ યુગ વિશે હન્દ્રિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, દુર્ગાંશુકર શાસ્ત્રી જેવા અનેક ઇતિહાસકારોએ લેખન સંશોધન કર્યું છે. ડૉ. સાંડેસરાએ નવી દ્રષ્ટિએ વાધેલા યુગીન ગુજરાતને આ ગ્રંથમાં તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ગ્રંથને નક્કર બનાવવા માટે બજ્જરી અને કર્જિનના આકર્ષ્યોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, ક્રિર્ટિકોમુદ્રા, દ્વાશ્રય, વસ્તુપાલ ચરિત, પ્રબંધ ચિંતામણિ, ચર્તુવિર્શતિ પ્રબંધ, હમીરમર્દન, વસંતવિલાસ માહાકાચ્ચ જેવાં સમકાલીન સ્પોતોની સાથે અનેક અનુકાલીન ગ્રંથો અને લેખોનો આધાર લીધો છે.

આ ગ્રંથમાં તેમણે પરંપરાગત ઇતિહાસ કરતાં થોડી અલગ રીતે લેખન કર્યું છે. સોલંકીકાલીન આર્થિક સ્થિતિ, સામાજિક સ્થિતિ, શિલ્પ સ્થાપત્ય જેવી પ્રચલિત ઐતિહાસિક બાબતોની સાથે વિજ્ઞાન કલા, વાધેલાકાલીન સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ અને તોલ, માપ અને નાણાં જેવાં નવા વિષયો પર પણ કલમ ચલાવી છે. જેમ ફુલને પોતાની સુગંધની જહેરાત કરવી પડતી નથી એવો ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો આ ગ્રંથ છે. ઇતિહાસ માત્ર રાજાઓનો અથવા રાજવંશોનો જ હોય એવું નથી પણ પ્રજાઓનો ને પ્રજાજનો નો પણ હોઈ શકે એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિચાર છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે સંશોધન કરનાર ઇતિહાસકારો માટે 'વાધેલાઓનું ગુજરાત' ગ્રંથ મહત્વના સંદર્ભગ્રંથની ગરજ સારે તેવો છે.

૨. ઇતિહાસની કેરી (૧૯૪૫) :-

'ઇતિહાસની કેરી' ઈ.સ. ૧૯૪૫ ના વર્ષે મ્રકાશિત થયો હતો. ઇતિહાસની કેરી ગ્રંથના પ્રત્યેક લેખ લેખકની બહુશુત્તતા, વિશિષ્ટ તોલનશક્તિ, વિશાળ વાંચન, અને વિષય પ્રત્યેના તલાવગ્રાહી શાનનો પરિચય કરાવે છે. કથની સુરેખતા અને શૈલીનો પ્રસાદ આ પુસ્તકના ઉપસી આવતા ગુણો છે.

'ગુજરાતના સ્થળનામો' માં અક્ષુણ રહેલ પ્રદેશમાં માર્ગ કરવાનો નોંધપાત્ર પ્રયાસ છે. 'દેવમંદિરોમાં ભોગાસનોના શિલ્પ' કેવળ કુતૂહલપાત્ર ગણાયેલા વિષય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. 'કૃત્રિકાપણ' અને પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન' ઇતિહાસની કેટલીક નવીનતાઓ રજૂ કરે છે. 'આર્યુવેદનું સંશોધન' એક પુરાતત્વાભ્યાસીની દ્રષ્ટિએ આર્યુવેદની ભૂતકાળની અને વર્તમાન સ્થિતિનું વિહંગાવલોકન કરે છે. ગુજરાતમાં તો આ પ્રકારના લખાણો

અપવાદ રૂપે જ જોવા મળે છે. સત્યાન્વેષણની દિખીથી આ લેખસંગ્રહ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગોના અભ્યાસને લોકપ્રિય બનાવવામાં નિઃશંકપણે ઉપયોગી બને છે.

‘ઈતિહાસની કેરી’ ગ્રંથમાં પાટણ, પાટણના ગ્રંથ ભંડારો, હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક, પ્રબન્ધચિંતામણિ, દેવમંદિરોમાં ભોગાસનોના શિલ્પ, કામદેવની મૂછ, ગુજરાતના સ્થળનામો, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગુજરાતના ઉલ્લેખો’, આપણું લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય, નરસિંહ પૂર્વેનું ગુજરાતી સાહિત્ય, આયુર્વેદનું સંશોધન, પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન, ‘કૃત્રિકાપણ’ અર્થात् અને ‘પ્રાચીન ભારતના જનરલ સ્ટોર્સ’ જેવા પ્રકરણનો સમાવેશ થાય છે.

પાટણને સંસ્કારી નગરી તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. પાટણનો ઈતિહાસ ત્યાં સામ્રાજ્ય કરી ગયેલા રાજવીઓ, ‘ગુજરાત’ નામ અસ્તિત્વમાં આવ્યું, રૂદ્રમહાલયનું બાંધકામ, ભીમદેવના પૂત્ર કર્ણ અને કર્ણના પૂત્ર સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનો ઉદય, આચાર્ય હેમચંદ્ર, સહસ્રલિંગ સરોવરની ભવ્યતા, પાટણની સત્તાનો દોર મુસ્લીમ સત્તાના હાથમાં આવ્યો, પાટણના ગ્રંથ ભંડારો, પાટણની હાલત વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ નોંધપાત્ર છે. જ્ઞાનભંડારો એટલે પ્રાચીન પુસ્તકાલયો : તાડપત્ર, કાપડ અને કાગળ ઉપર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહો. વિકમના બારમા સૈકાથી માંદીને વીસમાં સૈકાના આરંભકાળ સુધીના ૧૪,૦૦૦/- કરતા વધારે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેમાં છે.^૪ આ ગ્રંથ ભંડારોને કારણે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઈતિહાસ હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોને મુકાબલે વધુ વ્યવસ્થિત, સુસંકલિત અને સિલસિલાબંધ જોવા મળે છે.

રાજપૂત ચિત્રકળાના જુનામા જુના નમૂના કરતાંએ દોઢસો બસ્સો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન ગુજરાતી ચિત્રકળાના નમૂનાઓ પાટણની તાડપત્રની પ્રતો માંથી મળી આવે એ ગુજરાત માટે ગૌરવ લેવા જેવું છે. પાટણમાં હૈમ સારસ્વત સત્રની જે વખતે ઉજવાઈ થઈ હતી તે વખતે પાટણના સર્વ ગ્રંથ ભંડારોને કેન્દ્રસ્થ કરવાના ઈરાદાથી એક ‘હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર’ ખુલ્લુ મુકાયું હતું. તેમાં પાટણના ૧૪ જેટલા ગ્રંથ ભંડારો પૈકી લગભગ સંગ્રહોને ત્યાં મુકવાનો પ્રબંધ થયો હતો.

‘દેવ મંદિરોમાં ભોગાસનોના શિલ્પ’ વિષય પર લખે છે કે હિંદુસ્તાનના વિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રાચીનકાળના દેવાલયોમાં ખંડિત કે અખંડિત સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહ્યા છે તે આપણી શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કલાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ શિલ્પકળા સાથે કેટલાક મંદિરોના શિલ્પમાં તો જીવનના ચાર પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) નું આલેખન ખૂબ જ વ્યવસ્થિત રીતે થયેલું હોય છે. આથી, આ વિષયનો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિબિંદુએ સાંગ્રોપાંગ વિચાર કરવાનું વિનવતાં ‘નાગરસર્વસ્વમુ’ના કર્તાના શબ્દોમાં જ ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરા જણાવે છે કે ‘બુદ્ધેવિધેયા ન કૃદિષ્ટરશિમન્’^૫

‘ગુજરાતના સ્થળનામો’ વિશે ચર્ચા કરતાં લખે છે કે ગુજરાતના શહેરો અને ગામોના નામની વ્યુત્પત્તિ - ખાસ કરીને એ નામોના પદાંતોની વ્યુત્પત્તિ રસિક રીતે આપેલી છે. ઉપરાંત લગભગ ૩૭૦ જેટલાં ગુજરાતના ગામોના પદાંતોને જુદા-જુદા સમૂહોને વહેંચીને તેની વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. પદાંતોના જુદા-જુદા ગ્રુપને ધ્યાનમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકારના નામોનો અભ્યાસ ભાષા અને વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત ઈતિહાસ અને

સમાજશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ મહત્વનો થઈ પડે છે. ડૉ. સંડેસરાનો ગુજરાતના શહેરો અને નામો સંબંધી આ પ્રકારની વ્યુત્પતિ ચર્ચાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો.

ગુજરાત પ્રાંતનું નામ ‘ગુજરાત’ એ કેટલું જૂનું છે તે પ્રાપ્ત થતાં સાધનોની ઉપરથી - ખાસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય માંથી મળતા ઉલ્લેખોને પ્રકાશમાં લાવ્યા છે. ‘ગુજરાત’ નામના અગત્યના બે ઉલ્લેખો પર શ્રી સંડેસરા પ્રકાશ ફેર્ડે છે કે પરદેશી મુસાફર અલબિરુની (ઈ.સ. ૮૭૦-૧૦૩૧ : વિ.સંવંત ૧૦૨૬-૧૦૮૭) અને અન્ય એક પરદેશી મુસાફર માર્કો પોલો (ઈ.સ. ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪ : વિ.સંવંત; ૧૩૧૦-૧૩૮૦) એ ‘ગુજરાત’ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમ સર જ્યોર્જ ગ્રીઝર્સને નોંધું છે.^૬ ‘આયુર્વેદનું સંશોધન’ ની ચર્ચા કરતા લખે છે કે ચરક, યાજ્ઞવળ્ય, સુશ્રુત, ભેલ વગેરે જેવા વિદ્વાનોનું આયુર્વેદમાં પ્રદાન, આયુર્વેદ અંગેની લાંબી સુષુપ્તિ પદ્ધીની જગ્યાતિ, અધ્યાત્મ આયુર્વેદની વર્તમાન સ્થિતિ, આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને સંતતિનિયમન જેવા મુદ્રાઓ પર વિશાદ ચર્ચા જે સમયે કોઈ ઇતિહાસકાર નહોતા કરતા ત્યારે ડૉ. સંડેસરાએ કરી છે. જે ઇતિહાસકાર તરીકેની તેમની વિશેષતા દર્શાવે છે.

‘પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન’ વિષયે જણાવે છે કે દંતકથાઓ અને વાતાચીકોમાં પાવન પાવડી, ઉડતા ઘોડા કે વાયુયાનની કટ્યનાઓ આવે છે. ‘શિલ્પ સંહિતા’ ના અડારમા અધ્યાયમાં વરાળથી ચાલતા પુષ્પક વિમાનનો ઉલ્લેખ છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને જાતક કથાઓમાં સંઘ્યાબંધ વિમાનોના વર્ણન છે. મહાભારતના વનપર્વમાં શાલ્વ નામે અસુરના સૌભનગર નામે વિમાનનું વર્ણન આવે છે.^૭ આજથી ૬૮ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે કોઈ ઇતિહાસકારે આ વિશે નહોતુ વિચાર્યું ત્યારે ડૉ. ભોગીલાલ સંડેસરાએ આવા લેખ લખીને પોતાની ઇતિહાસકાર તરીકેની છબી સાબિત કરી છે. કૂત્રિકાપણ અર્થાત્, પ્રાચીન ભારતના જનરલ સ્ટોર્સ શિર્ષકથી આ ગ્રંથનું છેલ્લું પ્રકરણ લખાયું છે. આજના ‘મોલ’ અને ‘મેગા મોલ’ નું પ્રાથમિક સ્વરૂપ એવા ‘જનરલ સ્ટોર્સ’ને પણ ડૉ. સંડેસરાએ સંશોધનની દ્રષ્ટિથી જોયો છે. વર્તમાન સમયમાં આ પ્રકારનું સંશોધનની જરૂરીયાત ડૉ. સંડેસરાએ વર્ષો પૂર્વે જોઈ હતી.

૩. વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને બીજા લેખો (૧૯૪૭) :-

‘વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને બીજા લેખો’ ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૯૪૭ ના વર્ષે પ્રકાશિત થયો હતો. આ પુસ્તકમાં મહત્વના વિષયોના લેખો આવરી લેવાયા છે. તેમાં કાશીની વાત કરતા લખે છે કે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્ય અને ઉપનિષદમાં કાશીના ઉલ્લેખો મળે છે. પણ સારનાથની મુલાકાત વગર કાશીની યાત્રા અધૂરી જ ગણાય સારનાથ એટલે ભગવાન બુદ્ધના ધર્મચક્ર પ્રવર્તનનું સ્થાન અને બૌદ્ધોનું જીવંત તીર્થધામ. ‘સારનાથ’ શબ્દનો અર્થ, તેને લગતા ઉલ્લેખો, વ્યુત્પતિ, સારનાથના અવશેષો, ચીની મુસાફરો, શિલાલેખો વગેરે વિશે શ્રી સંડેસરાએ મહત્વના ઉલ્લેખો કર્યા છે. સારનાથ એક કાળે જગતભરના બૌદ્ધોનું મહાન તીર્થસ્થાન હતું. જગતભરના બૌદ્ધ પ્રેમીઓ માટે મહત્વનું તીર્થધામ બન્યું છે. ડૉ. સંડેસરા જે ગામના હતા તે ‘સંડેર : ઉત્તર ગુજરાતનું એક ઐતિહાસિક ગામનું’ આ પુસ્તકનું છિંદું પ્રકરણ છે. ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું મહત્વનું કેન્દ્ર હોવાથી અનેક ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સ્થાનોથી ભરપુર છે. જેમાં સંદેરની પ્રાચીનતા, બે પ્રાચીન દેવાલયો, એક

�તિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ, પેથડરાસ અને પ્રક્રિયા વિગતો છે. દરેક વિભાગની વિગતો ધારી સૂક્ષ્મ અને સચોટ રીતે આપવામાં આવી છે.

પાટણમાં વસ્તુપાલના દાદા સોમનો શિલાલેખ, કુમારપાળના રાજ્યકાળનો પ્રભાસ પાટણનો શિલાલેખ, મહભૂમદશાહ ત્રીજાનો પાટણનો સંવંત ૧૫૮૪ (ઈ.સ. ૧૫૩૭), શ્રી શ્રેયાંશનાથના બિંબ નીચેનો સંવંત ૧૩૦૦ (ઈ.સ. ૧૨૪૩), ગિરનારની પાજાન જ્ઞાંડોદ્વારનો સંવંત ૧૬૮૩ (ઈ.સ. ૧૨૨૬) નો શિલાલેખ, વિજયદાનસૂરિની પાદુકા ઉપરનો શિલાલેખ અને પાટણમાં વાડી પાશ્વનાથના મંદિરનો શિલાલેખ. આમ સાત જેટલા શિલાલેખો અને તેના ભાવાર્થ ડૉ. સાંડેસરાએ આપ્યા છે. અને કુલ ૧૧ જેટલા સંદર્ભો પણ આપ્યા છે. ગુજરાતના શાહી મુઘલ ફરમાનોના સંગ્રહ જેમ કે ‘એકવીસ ફરમાનનો સંગ્રહ’, ‘ઉપાધ્યાય વિવેહર્થ અને પાદશાહ જહાંગીર’, ‘સ્થાનકવાસી મૂર્તિપૂજકનો જઘડો’, ‘ચિંતામણિ પાશ્વનાથ મંદિર’, જૈન તીર્થોની સૌંપણી’, ‘શહેનશાહ અને સોદાગર’, ‘ત્રાણ નવા ફરમાનો’ વગેરે વિશે વિગતો આપી અને ઉલ્લેખો કર્યા છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું આ પુસ્તક સાહિત્યિક કે સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસને લગતું પુસ્તક ગણી શકાય. ઈ.સ. ૧૮૪૭માં છપાયેલ આ પુસ્તકનું મહત્વ શું છે એ તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો ‘‘જૈન સાહિત્ય અને ઈતિહાસએ વાસ્તવિક રીતે તો ભારતીય સાહિત્ય અને ઈતિહાસ નો જ એક અંતર્ગત ભાગ છે. જૈન અને જૈનેતર એવા ભેદો આપણે મોટેભાગે અભ્યાસની સરળતા ખાતર પાડતા હોઈએ છીએ. એથી આ સંગ્રહના લેખો એક દ્રષ્ટિબિંદુથી જોતાં જૈન સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિને સ્પર્શ કરતા છે તો બીજા દ્રષ્ટિબિંદુથી જોતા ભારતીય સાહિત્ય અને ગુજરાતના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ વિશેના છે. લેખો વિશે વિચાર કરતા આટલું ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે’’

આમ, ડૉ. સાંડેસરા જૈન સાહિત્ય અને સમગ્ર સાહિત્યને જુદી રીતે જોવાની અને તેનું અર્થધટન કરવાની દ્રષ્ટિ આપે છે. આ ગ્રંથને લખવામાં પણ તેમજે અનેક સમકાળીન સંશોધન ગ્રંથો, શિલાલેખો, શાહી ફરમાનો, જૈન ગ્રંથો વગેરેનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. સંસ્કૃત ભાષા પરત્વે તેમની હથોટીના ઠેર-ઠેર દર્શન આ લધુ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ લખનાર સંશોધકો માટે તેની વિશેષ મહત્તમાં આવે.

૪. જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત (૧૮૫૨) :-

જૈન આગમ સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું આ પુસ્તક ઈ.સ. ૧૮૫૨ માં પ્રકાશિત થયું હતું. આ ગ્રંથમાં આગમસાહિત્ય માંથી મળતી પ્રાચીન ગુર્જર દેશના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના અભ્યાસમાં મહત્વપૂર્ણ એવા ભૌગોલિક સ્થળો, વ્યક્તિ વિશેષો તથા અન્ય વિષયો જેમ કે ‘નામ અને વિષય’ ને લગતી સામગ્રી સૂચિના રૂપમાં સંકલિત કરી છે. આ ગ્રંથ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલો છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે વિવિધ દ્રષ્ટિએ નવીન લાગતી માહિતી અને સંશોધનના અનેક કોયડાઓના ઉકેલ માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે એવા રસપ્રદ મુદ્દાઓ આ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાસ્તાવિકમાં સૌપ્રથમ ‘જૈન આગમસાહિત્ય એટલે શું ? એવા પ્રશ્નાર્થથી ચર્ચા કરી છે. ‘જૈન સાહિત્ય’ અને ‘જૈન આગમસાહિત્ય’ એ બંને વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરી છે કે ‘જૈન સાહિત્ય’ એટલે જૈનો દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય. એમાં જૈન ધાર્મિક વિષયો ઉપરાંત વિવિધ બિનધાર્મિક વિષયો ઉપર પણ જૈનોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપાંશ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલા સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ભારતીય લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય તમામ પ્રકારના નમૂના જૈન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

‘જૈન આગમસાહિત્ય’ એટલે જૈનોના મૂળ ધાર્મિક ગ્રંથો ‘સ્કીષ્પર્સ’ અથવા ‘કેનન’ અને તે ઉપરનું ભાષ્યાત્મક તેમજ ટીકાત્મક સાહિત્ય અને મતલબ કે ‘જૈન આગમસાહિત્ય’ નો સમાવેશ ‘જૈન સાહિત્ય’ થઈ જાય છે. ગુજરાત એટલે? ગુજરાતની સીમાઓ તો સમયાંતરે બદલાતી રહી છે. જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશને આપણે અભ્યાસ વિષય બનાવીએ તોપણ તેને પુરી રીતે સમજવાં માટે તે પ્રદેશની આજુબાજુના પ્રદેશોનો પરિચય આપણને હોવો જોઈએ. એ મુજબ આ પુસ્તકમાં આજે આપણે જેને ગુજરાત નામે ઓળખીએ છીએ તે પ્રદેશની સીમા પર ધાન કેન્દ્રીત કરવાની સાથે આસપાસના પ્રદેશોના ઉલ્લેખોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. અગત્યના પ્રત્યેક વિધાન માટે મૂળ સાહિત્યનો આધાર આપ્યો છે. જેથી અભ્યાસીને તે સ્થાન જોવાનું સરળ બને. ગ્રંથનું શિર્ષક સૂચવે છે તે પ્રમાણે મુખ્યત્વે જૈન આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીને અનુલક્ષીને નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ ગ્રંથમાં દર્શાવિલ વિષયોને લગતી સામગ્રી અન્ય સાધનો માંથી અનાયાસે મળી છે ત્યાં પણ તેનો તુલનાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે.

વ્યક્તિ વિશેષ, જાતિઓ, દેશનામ, સ્થળનામ, ધર્મો—સંપ્રદાયો, ઉત્સવો, રીતરિવાજો, ઉધાનો, વ્યાપાર—વાણિજ્ય, સ્થાપત્ય અને કલા, વિદ્યા અધ્યયન, અમુક લુપ્ત ગ્રંથો, ભાષાશાસ્ત્ર, લોકવાર્તા અને પુરાણકથાઓ વગેરે વિશે મહત્વની અને બૌદ્ધિક ચર્ચા ડૉ. સાંડેસરાએ કરી છે. જાતિઓના નામ પરથી જ દેશનામ પડેલાં છે. આમીર જાતિની વસાહતો દક્ષિણ દિશામાં ખસતી જતી હતી. એવા ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ (પૃ-૪૫) ના અનુમાનને જૈન આગમસાહિત્ય અને ડૉ. સાંડેસરા અનુમોદન આપે છે. પૃ-૧૨૬ પર ‘બૃહત કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની ક્ષેમક્રિતની ટીકામાં મરુ દેશ માંથી ખનિજ તેલ મળતું હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ઉપરાંત આ તરફ કેન્દ્ર સરકારના ‘જિયોલોજીકલ સર્વે’ નું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે અને આ ખાતાએ આ માહિતીનો સાભાર સ્વીકાર કર્યો હોય તેવો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે.

વ્યાપાર વાણિજ્ય વિશે પણ કેટલાક અગત્યના ઉલ્લેખો છે. વસ્તુભંડાર—કુન્તિકાપણ અર્થર્ત જનરલ સ્ટોર્સ વિશે વાત કરી છે કે ત્રિભુવનની સર્વ વસ્તુઓ એમાં મળે. પ્રાચીન ભારતના મહાન નગરોમાં આવા ભંડારો હતા. સૌથી રસમદ બાબત તો એ છે કે એમાં વસ્તુનું મૂલ્ય ખરીદનાર વ્યક્તિના સામાજિક દરજા પ્રમાણે લેવામાં આવતું હતું. (પૃ-૨૬, ૨૭, ૮૮, ૮૫). ગુજરાતના અનેક ઈતિહાસકારોએ જૈનઆગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત ગ્રંથને વખાડ્યો છે તો અનેક ઈતિહાસકારોએ તેમના લેખન-સંશોધનમાં આ ગ્રંથનો વિશેષ આધાર લીધો છે. જે આ ગ્રંથની મહત્ત્વ સાબિત કરે છે.

૫. શબ્દ અને અર્થ (૧૯૫૪):-

ઐતિહાસિક શબ્દાર્થશાસ્ત્રના વિશે પાંચ વ્યાખ્યાન ‘ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા’ અંતર્ગત ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સ્કુલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ સોશિયોલોજીના વ્યાખ્યાનગૃહમાં ઈ.સ. ૧૯૫૨ ના સાફ્ટ્બરની તા. ૮ થી ૧૨ મી સુધીના પાંચ દિવસોમાં આપ્યા હતા. આ વ્યાખ્યાનો ઈ.સ. ૧૯૫૪માં પુસ્તકારે પ્રસિદ્ધ થયા જેનું નામ ‘શબ્દ અને અર્થ’ છે.

અટકો (Surname) ઘણીવાર વ્યુત્પત્તિ મુલક અર્થથી દૂર ગયેલો અર્થવિસ્તાર રજૂ કરે છે. અટકો મોટેભાગે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિના અવશેષરૂપ હોય છે અને મૂળ પરિસ્થિતિના અભાવે પણ માત્ર રૂઢિથી પ્રચારમાં ચાલુ રહે

છે. આ માટે ડૉ. સંડેસરાએ વિનોદિની નિલકંઠ નું પુસ્તક ‘ગુજરાતી અટકોનો ઈતિહાસ’ અને હેરિસનના ‘Surnames of the United Kingdom’ નો ઉપયોગ કરી તમામ અટકોનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ કોશ તૈયાર કરાય તો એમાંથી મળતી માહિતી ઈતિહાસના અન્ય સાધનો માંથી ભાગ્યે મળી શકે તેવો મત દર્શાવ્યો છે. આ પ્રકરણમાં ૨૩ જેટલા સંદર્ભો આપ્યા છે. અર્થવિસ્તારોનો સબંધો પ્રજાની નાની-મોટી ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે રહેલો છે. આ વ્યાખ્યાનો સાહિત્યના હોવા છતાં તેમણે કેટલાક વ્યક્તિત્વનો સ્થળનામો અને વસ્તુઓમાં નામોની ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષયમાં ઉત્તમ છણાવટ કરી છે. ૩.૬. તરીકે ‘કચ્છના મંડવી બંદરનું નામ મગફળી ઉપરથી પડ્યું છે.’^૯ ઈતિહાસકારો અને સાહિત્યકારો આ ગ્રંથનો વ્યાપક ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનો આ ‘ઢક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા’ માં વ્યાખ્યાનો આપી ગયા છે. આવી પ્રતિષ્ઠિત વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાન યોજાય એ ડૉ. ભોગીલાલ સંડેસરાની વિદ્વત્તા અને સંશોધન દ્રષ્ટિને પ્રદર્શિત કરે છે. અંતે આવા શુષ્ણ અને બૌદ્ધિક ગણાત્મક વિષયના વ્યાખ્યાનોમાં પાંચેય દિવસોએ શ્રોતાઓની વધતી હાજરીને કારણે તેમના વ્યાખ્યાનનું મહત્વ સમજી શકાય છે.

૬. મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો (Mahamatya Vastupal and His Literary Circle and his Contribution to Sanskrit Literature) (૧૯૫૭) :-

‘મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનો ફાળો’ ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૯૫૭ માં પ્રકાશિત થયો હતો. ડૉ. ભોગીલાલ સંડેસરા જ્યારે ભો. જે. વિદ્વાભવનમાં અધ્યાપક તરીકે હતા ત્યારે પીએચ.ડી. માટે ‘Vastupal and His Literary Circle’ એ મથાળે મહાનિબંધ લાખ્યો હતો. આ ગ્રંથ એ મહાનિબંધનું અધતન સ્વરૂપ છે. પુસ્તક તૈયાર કરતાં સંસ્કૃત અપભંશ, પ્રાકૃત અને જુની ગુજરાતીમાં રચાયેલા પ્રકટ કે અપ્રકટ તમામ ઉપલબ્ધ મૂળ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવાનો તથા શક્ય તેટલા અંગ્રેજ અને હિન્દીમાં અવર્ચીન વિદ્વાનો આ વિષયક સંશોધનલેખો ડૉ. સંડેસરાએ જોયા છે. પાટણ, વડોદરા, છાણી, અમદાવાદ, ખંભાત અને ચાણસ્માના ગ્રથભંડારોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ ગ્રંથ ત્રણ વિભાગમાં વહેચાયેલો છે. એમાં બધા મળી કુલ ૧૮ પ્રકરણનો સમાવેશ થાય છે.

વસ્તુપાલને સાહિત્ય, કલાના આશ્રયદાતા અને અને સાહિત્યકાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. જેમાં વસ્તુપાલની યાત્રાઓ, વસ્તુપાલના બાંધકામ એમાં આખુનું મંદિર - મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો ચિરંજિવ નમૂનો દર્શાવ્યો છે. ઉપરાંત વસ્તુપાલની સાહિત્ય રચનાઓ પણ છે. જેથી વસ્તુપાલને ‘કૂર્ચાલ સરસ્વતી (દાઢીવાળી સરસ્વતી), કવિકુંજર અને કવિચકવર્તી તરીકે વર્ણવાયો છે. અનું કવિતાનું નામ ‘વસંતપાલ’ હતું.^{૧૦}

૭. સંશોધનની કેડી (૧૯૬૧) :-

ડૉ. ભોગીલાલ સંડેસરાનો ઈતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયક લેખસંગ્રહ ‘સંશોધનની કેડી’ ઈ.સ. ૧૯૬૧ ના વર્ષે પ્રકાશિત થયો હતો. ‘યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધન’ પ્રકરણમાં યુનિવર્સિટીઓ (વિશ્વવિદ્યાલયો) વ્યક્તિત્વના અને સમાજના ઘડતરમાં કેવો ફાળો આપે છે તે વિશે ચર્ચા કરી છે. યુનિવર્સિટીએ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં અને

વ्यवसायोमां सेवाओ आपीने सમाजना सार्वत्रिक હિતમां પોતानો ફાળો નोંધावી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓને આવશ્યક તાલીમ આપીને બહાર મૂકે છે. જેમાં શિક્ષકો, વૈજ્ઞાનિકો, ઈજનેરો, દાક્તરો ધારા શાસ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો અને સંશોધકોને આ જ યુનિવર્સિટીઓ તૈયાર કરે છે. ભારત જેવા સંસ્કારી દેશની વાતમાં તેઓ તક્ષશિલા, નાલંદા અને વલભી જેવા વિશ્વવિદ્યાલયોના ઈતિહાસની વાત કરી છે. મતલબ કે સમાજની આવશ્યકતાની દ્રષ્ટિએ પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ હંમેશા સાથોસાથ વિકસ્યાં છે. યુનિવર્સિટી એટલે શું? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ નોંધે છે કે સેનેટ, સિનિકેટ અને ચૂંટણીઓનું તંત્ર કે મોટા મકાનો માત્ર એ જ યુનિવર્સિટી નથી પણ પોતાના અભ્યાસ વિષયને વરેલા વિદ્વાનોનું મંડળ એ યુનિવર્સિટી છે. ઉપરાત સૂચન કરે છે કે ભાષાસાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સામાજિક શાસ્ત્રો જેવા વિષયોમાં સંશોધન પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન અપાય એ જરૂરી છે. સંશોધન માનવજ્ઞતિની બૌદ્ધિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય) ની પરીક્ષાઓનું કાર્ય માત્ર વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે પરીક્ષા પસાર કરી અને ‘કલાસ’ તેમજ ‘ઓનર્સ’ મેળવે એ માપવાની પરાશીશી બનીને રહી જતી ન હોવી જોઈએ. અંતે એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરે છે કે સંશોધનના તમામ ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ તાલીમ પામેલા કાર્યકરો પૂરા પાડવાના યુનિવર્સિટીઓના પ્રયાસોને સર્જણતા સાંપડો! ‘સંશોધનની કેરી’ ગ્રંથના વિષયવસ્તુમાં નાવીન્ય અને સ્ત્રોત સામગ્રીમાં વૈવિધ્યને કારણે મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

૮. ઈતિહાસ અને સાહિત્ય (૧૯૬૬) :-

‘ઈતિહાસ અને સાહિત્ય’ ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૯૬૬ માં પ્રકાશિત થયો હતો. જેમાં કુલ ૧૮ પ્રકરણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કાશિમરી કવિ બિલ્લાણકૃત (ઇ.સ. ૧૧ મો સૈકો) ‘વિકમાંકદેવચરિત્ર’ મહાકાવ્ય માનો જાણીતો છે કે નાયકનો વિરહાજિન જે બરફના પાણીથી અથવા ચંદનના શીતળ લેપથી શાંત થતો ન હતો એમાં ઈરાની તેલ વડે સળગેલા અજિન - ‘પારસીકતૈલાજિન’ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે અને વિકમાંકદેવચરિત્રનો શ્લોકનો પણ અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી પી. કે. ગોડે ના લેખ *Studies in Indian Literary History, Vol-1, Page : 323-324* સંદર્ભ આપવાં આવ્યો છે. ભારતમાં ઝનીજતેલ ઉપલબ્ધ હતું અને એની ગણના એક દુર્લભ વસ્તુ તરીકે થતી. ડૉ. સાંડેસરાએ ‘બૃહત કલ્યસૂત્ર’ ઉપરના સંધારસગણિ ક્રમાશ્રમણ ભાષ્યમાં અને આ જ ગ્રંથ ઉપરની આચાર્ય ક્રેમકિર્તિની ટીકામાં મળતાં ‘મરુતેલ’ (મારવાડી તેલ) ના ઉત્ખેખની અહીં વાત કરી છે, અને મૂળ શ્લોકને પણ રજૂ કર્યો છે. આમ, આવા મહત્વના વિષય પર એ સમયે લેખ લખનાર શાયદ જ ડૉ. સાંડેસરા સિવાય બીજા કોઈ લેખક હશે.

પ્રકરણ ‘નામશેષ પ્રાચીન નગરી ચંદ્રાવતી’ છે. ચંદ્રાવતી એ ગુજરાતની એક નામશેષ પ્રાચીન નગરી છે. વર્તમાન ગુજરાતની ઉત્તર સરહદના પશ્ચિમે આબુ અને પૂર્વે અંબાજીના પહોડ વચ્ચેની ખીણમાં ઉત્તર ભારતથી ગુજરાત પ્રવેશવાના રાજમાર્ગ ઉપર એક ચાવીડુપ સ્થાનમાં જ્યાંથી રાજપૂતાના-માળવા રેલ્વે પસાર થતી હતી ત્યાં ચંદ્રાવતી આવેલું છે. ચંદ્રાવતી આબુના પરમાર રાજાઓની રાજ્યાની હતું. આ નગરના ગઢ અને કોઠા, વાવ અને ઝૂવા, ઘવલગૃહ અને ગોખ, ચૌટાં અને એની સમૃદ્ધિ, મઠો, જૈન મંદિરો, વાટીકાઓ અને સરોવરનું વર્ણન સોણમા સૈકાના કવિ લાવણ્યસમયે જુના ગુજરાતી કાવ્ય ‘વિમલપ્રભંધ’ ના આઠમા ખંડમાં કર્યું છે. સમક્ષ શ્વેતાંબર આગમ

ઈ.સ. ની ૫ મી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીમાં એક સાથે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું.^{૧૧} આ પ્રકરણમાં ગુજરાતમાં રચયેલા કેટલાંક ઉત્તમ દિગંબર જૈન ગ્રંથો વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે.

ચંદ્રાવતી વિશે ડૉ. સાંડેસરા લખે છે કે કર્નલ ટોડે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો તેમાં તેનું વર્ણન ‘Travels in Western India’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યું છે. એ વખતે કર્નલ ટોડ સમયના અભાવે ચંદ્રાવતી જઈ શક્યા ન હતા પણ ચંદ્રાવતીના અવરોધોના મીસીસ વિલિયમ હન્ટર બેલ નામની મહિલા યાત્રીએ દોરેલા ત્રણ ચિત્રો અને પુસ્તકમાં છાપ્યા હતાં. આમ, ચંદ્રાવતીના ભવ્ય ભૂતકાળની ડૉ. સાંડેસરાએ આ પ્રકરણમાં સરસ અને મનનીય માહિતી આપી છે. બહુ ઓછા ઈતિહાસકારોએ ધ્યાનમાં લીધા હોય એવા ‘મધ્યકલીન ગુજરાતના યશસ્વી સ્થપતિઓ’ છે. ડૉ. સાંડેસરાએ રસમદ માહિતી અહીં પીરસી છે અને આ કણાનું પુનરૂજ્જીવન થાય એવી આશા સેવી છે. સરસ્વતિ કંદાભરણમાં સમાવેલા શ્લોકને અનુવાદ સહિત સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. અને આ ગ્રંથ જોઈને જ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહે હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણની રચના કરાવી હતી.^{૧૨}

‘પ્રાચીન ભારતના પ્રજાતંત્રો’ માં રાજ્ય બંધારણનો આધુનિક સમયમાં જે અર્થ કરવામાં આવે છે એ અર્થમાં પ્રાચીન કાળમાં પણ બંધારણો હતા. રાજશાહી તેમજ ગણરાજ્ય યોધેયગણ, માલવગણ અને ઈ.સ. પૂર્વ ૫૦૦ થી ઈ.સ. ૪૦૦ સુધીના આશરે ૮૦૦ વર્ષમાં વૃક્ષ, ધમણિ, પાશ્વ, કંબોજ, અર્જુનાયન, મદ્ર, માલવ, કુદ્રક, શિબિ, અંબણ, અંધક વૃષ્ણિ, પરથ, દંડદિ, કૌણિક, જાલમાનિ, બાઘગુપ્ત, જનકી વગેરે સમસ્ત ભારતના વિવિધ રાજ્યો વિશે અહીં વાત કરી છે. ઉપરાંત મહાન ખગોળશાસ્ત્રીનો યૌધેયોના રાજ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. કાશિમરનો વિદ્યાધામ તરીકે પણ પરિચય કરાવ્યો હતો. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ઈતિહાસ અને સાહિત્ય જેવી સહાયક વિદ્યાકીય જ્ઞાન શાખાઓને આંતરરાષ્ટ્રીય અભિગમથી ખેડવાનો મહત્વપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો છે. જે આજના ઈતિહાસ અને સાહિત્ય સંશોધકો માટે પણ પ્રેરણારૂપ બની શકે તેમ છે.

૮. અન્વેષણા (૧૯૬૭) :-

‘અન્વેષણા’ એ સંશોધનાત્મક ગ્રંથ છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો ઈતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયક લેખ સંગ્રહ છે. અન્વેષણા ગ્રંથનું વિષયવસ્તુમાં ગુર્જર ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતી-કેટલાક વિચારો, ઈતિહાસ અને સાહિત્ય-સંશોધનની દ્રષ્ટિએ, વેદ, વેદોમાં સમાજ અને રાજ્યની રક્ષા, અર્થવર્ણ આર્યો, પાતિમોક્ષ, ચૈત્યો અને વિહારો, શાંતિપર્વ : રાજનૈતિક દ્રષ્ટિએ, કૌટિયનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ : એક દ્રષ્ટિ, પાટલીપુત્ર અને ઉક્ખયિની, ભારત અને ચીન : પ્રાચીન સાંસ્કારિક સંપર્ક, એશિયાની સાંસ્કારિક એકતા, રાષ્ટ્રમુદ્રા, પ્રાચીન ભારતમાં વહાણવંદું અને નૌકાસૈન્ય, ગુજરાત અને કાશિમર : પ્રાચીન સાંસ્કારિક સંપર્ક, ભોજરાજાનું સરસ્વતિ સદન, દેલવાડાના મંદિરો, વડનગર, ચાંપાનેર, અમદાવાદની પોળ : ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ, ગુજરાતના ટાપુઓ : એક ઐતિહાસિક રેખાદર્શન, ચિરસ્મરણીય વેપારીઓ : જગુશા અને શાંતિદાસ જવેરી, મોગલકાલીન ગુજરાતના બે વીર મુત્સદીઓ, ભારતમાં દારુગોળાના ઈતિહાસ વિશે કેટલાક અગત્યના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો, ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ, ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજિલ : પુરાવિદ અને ઈતિહાસકાર, સ્વ. રામલાલ મોદીની સંશોધનદ્રષ્ટિ વગેરે મુજ્ય છે.

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના ‘ચૈત્યો અને વિહારો’ ની કલા પર અસર. બૌદ્ધ ધર્મના સંપ્રદાય હીનયાન અને મહાયાન, ગાંધાર શૈલી, હુણોની વિનાશવૃત્તિ, અજંટાના કલામંડપો, ગુજરાત – સૌરાષ્ટ્ર – વલ્લભીપુર વગેરે પ્રદેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો મુદ્દાઓની ચર્ચા ડૉ. સંદેસરાએ ‘ચૈત્યો અને વિહારો’ શિર્ખકથી કરી છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં એક કાળે બૌદ્ધ ધર્મનો બહોળો પ્રચાર હતો. ભારતનું એ મોટું અને તળાજાના કુંગરમાં આવેલા બૌદ્ધ વિહારમાં રહેતા હતાં.¹³ વગેરે બૌદ્ધ ધર્મ – સંપ્રદાયને લગતાં ઉલ્લેખો ડૉ. સંદેસરાએ કર્યા છે.

નગર અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર કેન્દ્રનું ઉદ્ભવસ્થાન દર્શાવતા ‘પાટલીપુત્ર અને ઉજ્જ્વિની’ છે. પાટલીપુત્ર અને ઉજ્જ્વિની જેવા નગરોનું સ્થાન કેમ વિશિષ્ટ છે તે વિશે તેના ટૂંકા ઈતિહાસ દ્વારા સમજાવ્યું છે. પાટલીપુત્ર અને ઉજ્જ્વિનીમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલા સમાટો તેમનો વંશ-વારસો, અહીની નગર-રચના, પરદેશી મુસાફરોની નોંધ, વ્યાપાર – ઉદ્યોગ, તોલમાપના સાધનો, ભૌગોલિક સ્થાન, મોર્યકાળમાં પાટલીપુત્ર અને ઉજ્જ્વિનીનો વિશેષ સબંધ, સાહિત્ય અને વિદ્યાના મહાન કેન્દ્ર તરીકે, ખગોળશાસ્ત્રના કેન્દ્ર તરીકે, તીર્થસ્થાન તરીકે વગેરે ઉપરોક્ત બાબતોને આવરી લઈને ડૉ. સંદેસરાએ રસપ્રદ અને માહિતી આપી છે.

‘સારનાથના અશોકના સંભનું સિંહ આપણી ‘રાષ્ટ્રમુદ્રા’માં લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલા થઈ ગયેલા માનવ પ્રેમના પ્રતિકરૂપ આ અત્યુત્તમ શિલ્પકૃતિને રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારીને આપણા રાષ્ટ્ર વિધાયકોએ સાચે જ અતિયોગ્ય પગલું ભર્યું છે. રાષ્ટ્રમુદ્રાનો અર્થ, આ રાષ્ટ્રમુદ્રાનો ટૂંકો ઈતિહાસ સારનાથના સંભની રચના, સારનાથનો ઈતિહાસ તથા આ કલાકૃતિ વિશે સુપ્રસિદ્ધ ઈતિહાસકારોનું મંતવ્ય અને રાષ્ટ્રમુદ્રામાં દર્શાવિલ બાબતોનું સૂચન વગેરે વિશે ડૉ. સંદેસરાએ રસપ્રદ બાબતો અને ઈતિહાસ દર્શાવ્યો છે.

ભારતનો વિશાળ સમુદ્ર કિનારો અને વહાણવટા અને નૌકા સૈન્યનો ઈતિહાસ દર્શાવતુ ‘પ્રાચીન ભારતમાં વહાણવટું અને નૌકા સૈન્ય’ છે. વેદકાલીન સાહિત્ય, ધર્મસૂત્રો અને સ્મૃતિઓ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ગ્રંથો અને પુરાણો વગેરેમાં સમુદ્ર પર્યટનના અનેક કથાનકો અને વર્ણનો આવેલા છે. વૈદિક સંહિતા, વૃક્ષાયુવેદ, યુક્તિ કલ્પતરુ, જ્ઞાનેદના ઉલ્લેખો વગેરે પ્રાચીન ભારતમાં વહાણવટાના ઉલ્લેખો વિશે ડૉ. સંદેસરાએ મહત્વની ચર્ચાઓ કરી છે.

‘અમદાવાદની પોળ : એક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ’ ડૉ. સંદેસરા લખે છે કે અમદાવાદની માણોકચોકની મુહરત પોળ, પાનકોરનાકા, હાજી પટેલની પોળ, નિશા પોળ, પાછિયાની પોળ, જાંયડાની પોળ, ભંડેરી પોળ, દરિયાપુરની ચંગીસ પોળ, સાંકડી શેરીમાં જતા ગંગાધીયાની પોળ, હરિભક્તિની પોળ, હજુરાની પોળ, ખાડિયા – અકબરપુર, જળોવાળીનું નાકુ વગેરે અમદાવાદની પોળો અને લતાના નામ પાછળનો ઈતિહાસ અહી ટૂંકમાં આપેલો છે. કેટલીક પોળના નામ દેવ-દેવીના મંદિર ઉપરથી છે જેમ કે વાષેશ્વરીની પોળ, શામળાની પોળ, ગોસાઈજની પોળ, ઘેતરપાળની પોળ વગેરે. કેટલીક પોળના નામ પોળ વસાવનારના નામ કે તેમાં રહેનાર વ્યક્તિવિશે ઉપરથી છે. જેમ કે વાધજીપરુ, મોતીલાલ શેઠની પોળ, શંભુ પ્રસાદની પોળ, બહેચરદાસની પોળ, વસ્તા ઘેલાજીની પોળ, મામુ નાયકની પોળ, અમૃતલાલની પોળ, જેઠાભાઈની પોળ વગેરે. કેટલીક પોળો જ્ઞાતિ ઉપરથી છે જેમ કે કડવા પોળ, પુજુરણાની પોળ, ઝરોળાની પોળ, તરગાળાવાડ, નાઈવાડો, ખત્રી પોળ, ખત્રી વાડો વગેરે. કેટલાક નામ ધંધા-વ્યવસાય ઉપરથી રાખેલા છે. જેમ કે ભઠિયારાની પોળ, ધોબીની પોળ, સરવૈયાની પોળ, સરકી વાડ, ઢાલગરવાડ,

દાંડીગરાની પોળ, ડબગરવાડ, છાપગરાની પોળ વગેરે આમ, ડૉ. સાંડેસરાએ અમદાવાદની પોળો નો ટૂકો ઈતિહાસ અને નામની વિશેષતાઓ વર્ણવી છે.

‘ગુજરાતના ટાપુઓ—એક ઐતિહાસિક રેખાદર્શન’ શિર્ખકથી બાવીસમું પ્રકરણ છે. ગુજરાતના ટાપુઓમાં દીવ, દ્વારકા, બેટ દ્વારકા, કચ્છના અભાત આગળ સમયાણી, અજાડ, માન મરોડી, સાવજ, ધબધબો અને કરુભા, ઘોઘા, ખંભાતનો અભાત અને મહુવાની પશ્ચિમે આવેલો ચાંચનો ટાપુ, શિયાળ બેટ વગેરેની ટૂકી હકીકત અને તેમની ભૂતકાળની અગત્યતા પર આ પ્રકરણમાં પ્રકાશ ફેંક્યો છે. આજે પણ હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કિનારો વ્યાપારી તેમજ લશકરી દ્રષ્ટિએ અગત્યનો દર્શાવ્યો છે.

‘ચિરસ્મરણીય વેપારીઓ – જગૃશા અને શાંતિદાસ જવેરી’ જેવા મહત્વના વિષય પર પ્રકાશ પાડતા લખે છે કે ગુજરાતના ચિરસ્મરીય વ્યાપારી એવા કચ્છના શાહ સૌદાગર મહાન વહાણવટી અને દાનેશ્વરી જગૃશા અને અમદાવાદ નગરશેઠ કુટુંબના પૂર્વજ શાંતિદાસ જવેરી વિશે રસપ્રદ ઐતિહાસિક હકીકતો દર્શાવી છે. જગૃશા વિકમના ચૌદમા સૈકામાં રાજા વીસલદેવ વાયેલાના સમયમાં થઈ ગયા, જ્યારે શાંતિદાસ જવેરી શાહજહાં અને ઔરંગજેબના વખતમાં થયા.¹⁴ આ કાવ્યના જુદા જુદા સર્ગમાં જગૃશાનો તથા તેના પૂર્વજોનો કાવ્યમય ઐતિહાસિક વૃત્તાંત, જગૃશાના જુદા – જુદા સ્વરૂપો અને જગૃશાએ દુષ્કાળ વખતે લોકોની કરેલી મદદનો રસપ્રદ ચિતાર આપ્યો છે. બીજા વ્યાપારી શાંતિદાસ જવેરી જગૃશાથી આશરે ચારસો વર્ષો પછી થયા. શાંતિદાસનું કુળ, વ્યાપાર, શાંતિદાસના પૂત્રો ઈ.સ. ૧૬૩૮ માં શાંતિદાસે અમદાવાદમાં બંધાવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર, શાહજહાં અને શાંતિદાસના સબંધો, નગરશેઠ હિમાભાઈના નામ ઉપરથી ‘હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ’ અને પ્રેમાભાઈ અને લાલભાઈ દલપતભાઈ સુધીની હકીકતોથી વાકેફ કર્યા છે. જગૃશાના અવસાન બાદ થોડા સમયમાં થયેલા જૈન આર્યા ધનપ્રભસૂરિના શિષ્ય સર્વાનંદસૂરિએ ‘જગૃશારિત્ર’ નામનું સાત સર્ગના એક સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું છે.¹⁵ છેલ્લે ડૉ. સાંડેસરા એવી આશા વ્યક્ત કરે છે કે ગુજરાતના આ ચિરસ્મરણીય વ્યાપારીઓનો વૃત્તાંત ભવિષ્યની પ્રજા માટે ઉપયોગી તેમજ ઉત્સાહ પ્રેરક નીવડશે અમાં કોઈ સંદેહ નથી.

‘ભારતમાં દારુ ગોળાના ઈતિહાસ વિશે અગત્યના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો’ માં પૂનાના ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરના કયુરેટર પ્રો. ગૌડેની વિનંતિથી પ્રમાણમાં ગ્રાચીન કહી શકાય એવા ઉલ્લેખો ડૉ. સાંડેસરાએ અહીં રજૂ કર્યા છે. પ્રો. ગૌડે ના મતે (A Volume of Indian and Iranian Studies, Page : 121–122) ભારતમાં તોપના વપરાશનો પહેલ વહેલો ઉલ્લેખ એક ચિનાઈ મૂળનો છે. અને તે ઈ.સ. ૧૪૦૬ જેટલો જૂનો છે.¹⁶ ‘ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજિત – પુરાવિદ અને ઈતિહાસકાર’ વિશે પણ લખ્યું છે. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજિતના જન્મ, જીવન, કારકિર્દી, તેમણે ઉકેલેલો જુનાગઢનો શિલાલેખ, ડૉ. રામકૃષ્ણ વિહૂલ ઉર્ફ ભાઉદાજ લાડના શિષ્ય તરીકેની કામગીરી અને અવસાન વગેરે બાબતો પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૦૮ માં બ્રિટિશ ભ્યુક્ઝિયમના ભારતીય પ્રાચીન સિક્કાઓનું કેટલોગ બહાર પાડતા એ વિષયના નિષ્ણાત અભ્યાસી ઈ. જે. રેસ્સને ભગવાનલાલને અંજલી આપતા લખ્યું છે કે “ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે મહાન ભારતીય વિદ્વાન પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજિતનું મારા ઉપર જે ઋણ છે તેનો સ્વીકાર કર્યા વિના હું રહી શકું નહિ આ પુસ્તકના પાના ફેરવવાથી તુરત જણાશે કે તેમણે જે

પાયો સારી અને સાચી રીતે નાખ્યો હતો, મોટેભાગે મેં તેના ઉપર જ ઈમારત બાંધી છે”¹⁷ આમ, ડૉ. સાંડેસરાએ ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્જિની વિશેની માહિતી અને તેમના અંગેના નિષ્ણાતોના મત ટંક્યા છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના ગુરુવર્ય ‘સ્વ. રામલાલ મોદીની સંશોધન દ્રષ્ટિ’ દર્શાવી છે. ડૉ. સાંડેસરા સાથેનો તેમનો સંપર્ક, રામલાલ મોદીના ગ્રંથો, તેમના લેખોની વિશેષતા વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. અંતે તેમને અંજલી આપતા લખે છે કે “એ સમર્થ વિદ્વાન અને સંશોધકને આ પ્રસંગે મારી સ્મરણાજલી આર્પૂ છું; એમની વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ, મૌલિક સામગ્રીના અન્વેષણની સુજ, વસ્તુઓ અને વિચારોના આંતર સબંધો સમજાવાની અને કલ્યાનાશક્તિ તેમજ અભ્યાસ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી અનેક વિદ્યાઓમાં વિહરતી શાસ્ત્ર – વ્યુત્પત્તિ – એની પરંપરા, આપણાં અભ્યાસીઓના પ્રસરો અને પુષ્ટ થાઓ એવી અકાંક્ષા વ્યક્ત કરું છું.”¹⁸ અન્વેષણ લેખસંગ્રહનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરતાં જળાય છે કે તેમાંના મોટાભાગના લેખો ઈતિહાસકેન્દ્રી અને સંશોધનાત્મક છે. કેટલાક શબ્દોની ઐતિહાસિક વિભાવના વગેરે આજે પણ નવતર સંશોધન કહી શકાય તે પ્રકારના છે. સમગ્ર લેખસંગ્રહ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસને આવરી લે છે.

૧૦. અનુસ્મૃતિ (૧૯૭૩) :-

આ ગ્રંથમાં કુલ ૨૮ પ્રકરણોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં થાય છે. તેમાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધર્મજીવન, સોલંકી યુગનું સાંસ્કારિક જીવન : એક દ્રષ્ટિએ, ‘કાન્છહેપ્રબંધ’ – સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ, જાલોર અને શ્રીમાલની વિદ્યાયાત્રા, વેદ વિદ્યામાં લોકમાન્ય ટિળકનું સંશોધન, ઈતિહાસ શાને આધારે રચાય છે ?, કંબોજ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ, સોમેશ્વરકૃત ‘કીર્તીક્રીમુદ્રિ’, ગંગાધરકૃત ‘ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ’, પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતના રાજમાર્ગો, નગરા : એક ભૂલાયેલી નગરી, ભારતના જૈન સ્થાપન્યો, કુંભારિયાના મંદિરો, તીર્થધામ તારંગા, ગુજરાતની એક ઐતિહાસિક નગરી : ગાંભૂ, ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસનું એક ભૂલાયેલું પૂર્ણ વગેરે મુજૂદ છે.

‘પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતના રાજમાર્ગો’ માં પ્રાચીન ભારતની પથપદ્ધતિ અને રાષ્ટ્રના જુદા-જુદા પ્રદેશોને જોડતા રાજમાર્ગોનો સર્વપ્રथમ ઉલ્લેખ ‘અથવવેદ’ ના પૃથ્વીવી સૂક્તતમાં મળે છે. વસુદેવ હિંગીના ચારુદાત નામના વેપારીના પર્યટનનું વર્ણન ડૉ. સાંડેસરાએ વિસ્તૃત રીતે આપ્યું છે. પશ્ચિમ ભારતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન રાજમાર્ગો વિશે સ્થળનામ સાથે દર્શાવ્યા છે. છેલ્લે એવો મત ડૉ. સાંડેસરા પ્રગટ કરે છે કે આધુનિક સમયમાં પણ રાજમાર્ગો બીજી બાબતો સાથે દેશના વિકાસનું નિભિત કારણ બને છે. રાજમાર્ગોના વિસ્તાર, વિકાસ અને કાર્યક્ષમ દેખભાગમાં સમાજ અને દેશનો વિકાસ રહેલો છે.

ખંભાતની ઉત્તરે બે માઈલ દૂર આવેલ નગરાનો એક ઐતિહાસિક નગરી રૂપે ડૉ. સાંડેસરા પરિચય કરાવે છે. ત્યાંના ટીબા પરથી કુશાણ, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત રાજાના સિક્કા મળ્યા છે. નગરાની સંસ્કાર સમૃદ્ધિ, બંદર, પુરાતત્વ, વિસ્મૃત સંસ્કૃતિઓ, ભાષા, નગરાના સ્થળનામો વગેરે વિશે મહત્વની ડૉ. સાંડેસરાએ અહીં રજૂ કરી છે. વડોદરા યુનિ. ના આર્કિયોલોજી વિભાગે ઈ.સ. ૧૯૬૫ થી ૧૯૬૫ સુધીમાં હનુમાન ઘડો, વેરાઈ માતાનો ટીબો અને રતનખાડ નો ટીબો એમ ત્રણેય ટીબાના શાસ્ત્રીય ઉત્ખનન થી જાણી શકાયું છે કે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમા કે છઢા સૈકા

આસપાસ નગરા નગરા ગામમા પહેલી વસાહતનો પ્રારંભ થયો હતો. ચાંપાનેર-પાવાગઢના ઈતિહાસમાં નવો પ્રકાશ ફેફનાર ગંગાધરકૃત ‘ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસનાટક’ ની વિગતો પ્રથમવાર ડૉ. સાંડેસરાએ રજૂ કરી હતી. સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના વિવિધ લેખોનો આ સંગ્રહ ઈતિહાસકારો ઉપરાંત સાહિત્યકારો અને સમાજશાસ્ત્રીઓને પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે.

૧૧. યજ્ઞોષ (૧૯૮૮) :-

આ ગ્રંથમાં સમાવેશ થતા પ્રકરણો પર નજર કરીએ. સંશોધન - સત્યાશોધન, ઐતિહાસિક શબ્દકોશ : કેટલાક વિચારો, બુદ્ધનો સંદેશ, બુદ્ધના પ્રવચનો, ભગવાન મહાવીરની અહિંસા : અવચીની સંદર્ભમાં, જેન સાહિત્યમાં સંશોધન : એક દ્રષ્ટિ, વરાહ ભિહિરનું જલ-સંશોધન, પ્રાચીન વિશ્વમાં ખનિજ તેલ, વલભીનું વિદ્યાપીઠ, પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં નક્શાનવીસી, શ્રી હેમચંદ્રચાર્ય, સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનો ક્રિતિકસંભ, ‘હમ્મીર મર્દન નાટકમાં આબુથી ધોળકા સુધીનું પ્રવાસ વર્ણન, મધ્યકાલીન ગુજરાતના તોલ, માપ અને નાણાં, ગુજરાતમાં પારસીઓનું આગમન તથા તેમની સંસ્કૃત રચનાઓ, અકબરના દરબારમાં પારસી ગુરુઓ, ‘મિરાતે એહમદી’ : ગુજરાતની પ્રમાણભૂત ફારસી તવારીખ, માતૃભાષાનું શિક્ષણ, હરિજન સંતો વિશે અધ્યયન ગ્રન્થ, આપ્ત સન્મિત્ર કે.કા. શાસ્ત્રી, કેશવ હર્ષદ હુવ : સંપાદક અને ભાષાશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર રત્નમણિરાવ, વિદ્યાબહેન : કેટલા સંસ્મરણો, વક્તિત્વ વડલા સમું : સદ્ગત પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખ વગેરેનો સમાવેશ કરાયો છે.

‘ऐતિહાસિક શબ્દકોશ : કેટલાક વિચારો’ માં જોડણીકોશ તેનો અર્થ, કોશના શબ્દો વગેરેનો ઈતિહાસ, મુખ્ય સીમા ચિહ્નનો અને શબ્દકોશ શાસ્ત્રની નિશ્ચિત થયેલી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ૮ જેટલા વિવિધ ઉદાહરણ આપ્યા છે. ઉપરાંત જુદી – જુદી ભાષાના બૃહદ કોશની તૈયારીઓ થવી જોઈએ તેવી આશા વ્યક્ત કરી છે. અંતે, એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે કે ગુજરાતીનો ઐતિહાસિક કોશ પણ યથાક્રમ સંપૂર્ણતા પામશે અને આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થાત આપણી સમગ્ર સંસ્કૃત અને તેના વારાફેરનો પ્રમાણોપેત અધિકૃત વૃત્તાંત ઐતિહાસિક ક્રમે તેમાંથી ઉપલબ્ધ થશે તથા આપણી ભાષાને કદાચ સૌથી મહત્વનો સંદર્ભ ગ્રંથ એ દ્વારા સાંપડશે. ડૉ. સાંડેસરા નો ૨૧ વર્ષ જુનો વિશ્વાસ હાલના શબ્દકોશ જોતા સાચો પડ્યો હોય તેવું લાગે છે.

‘વિદ્યાપીઠ’ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા લખે છે કે ચીની યાત્રાળું હયુ-એન-ત્સાંગ અને તેના દસકા બાદ ભારત આવેલો બીજો વિદ્યાન ચીની યાત્રાળું ઈત્સિંગ વલભીના વિદ્યાપીઠને નાલંદાની સમકક્ષ ગણાવી છે. અહી ચીની યાત્રાળુંઓ, વલભીના રાજાઓ અને વલભીનો વિદ્યાપીઠ તરીકે સુપેરે પરિયય ડૉ. સાંડેસરાએ આપ્યો છે.

‘મિરાતે એહમદી’ - ગુજરાતની પ્રમાણભૂત ફારસી તવારીખ’ માં ડૉ. સાંડેસરાએ ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ ફારસી તવારીખ ‘મિરાતે એહમદી’ નો સંક્ષિપ્ત પરિયય આપ્યો છે. ‘મિરાતે એહમદી’ નો અર્થ ‘અહેમદની આરસી’ એવો થાય છે. ગુજરાતીના શાસનકાળને પૂર્વમયર્દા તરીકે રાખી ગુજરાતનો વિસ્તૃત ઈતિહાસ આલેખવાનો કર્તાનો ઉદેશ હોવાથી આ ગ્રન્થને ‘મિરાતે એહમદી’ નામ આપ્યું છે. એની પહેલાં રચાયેલ મિરાતે સિકંદરી’ અમદાવાદ સ્વતંત્ર ગુજરાતી સલ્તનતનો અંત આવ્યો અને ગુજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થપાદ ત્યાં અટકી જાય છે. પરંતુ ‘મિરાતે એહમદી’ ગુજરાતમં મુઘલ સત્તા નામશેષ થઈ ત્યાં સુધીનો ગુજરાતનો ઈતિહાસ આપે છે. ‘મિરાતે એહમદી’ ના કર્તાનું નામ

મુહૂર્મદ હસન હતું. જે પછીથી અલી મુહૂર્મદખાન તરીકે ઓળખાયો હતો. ‘માતૃભાષાનું શિક્ષણ’ માં હાલના સમયના માતા-પિતાઓની બાળકને ફક્ત ‘અંગ્રેજ માધ્યમ’ માં ભણાવવાની ઘેલણાને માતૃભાષાનું શિક્ષણ સમજાવે છે. અધ્યાપન મંદિર, ભાષા, માતૃભાષા, તાલીમ, સંસ્કાર, ભાષાશુદ્ધિ, અનુસ્વાર વગેરેના વિવિધ ઉદાહરણ આપીને વિગતે વાત કરી છે. ‘હરિજન સંત અને લોકસાહિત્ય’ નો પરિચય કરાવતા ગુજરાતના અને કેટલાક ગુજરાત બહારના હરિજન નરવિરોધો, સંતો અને કવિઓનો વૃત્તાંત આપ્યો છે. ચાર ખંડોમાં વહેંચાયેલા ‘હરિજન સંત અને લોકસાહિત્ય (ગ્રન્થસ્થ થી કંઠસ્થ)’ પુસ્તક ના ચારે ખંડો વિશે ડૉ. સાંડેસરાએ આ પ્રકરણમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી વર્ણન કર્યું છે.

‘આપ્ત સન્મિત્ર કે. કા. શાસ્ત્રી’ માં વિદ્યાવાચસ્પતિ શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ઈ.સ. ૧૯૮૧ સુધીનો સમય આવરી લઈને વિદ્યાવાચસ્પતિ કે. કા. શાસ્ત્રી સાથેની સાહિત્ય ચર્ચા, મિત્રાચારી, સહકાર્યકર વગેરે પડાવ વિશે મહત્વની ચર્ચા કરી છે. અંતે તેમના આપ્તજન અને સન્મિત્રને અમૃત મહોત્સવ પ્રસંગે હાર્દિક શુભકામનાઓ પણ પાઠવી છે.

યજ્ઞશેષ એ ભોગીલાલ સાંડેસરાનું ભરણોત્તર પ્રકાશન હતું. આ લેખ સંગ્રહ તેમના બધા લેખસંગ્રહોની તુલનામાં દણદાર છે. તેમાં તેમણે સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના વિવિધ પાસાંઓની છણાવટ કરવાની સાથે ગ્રન્થ સમીક્ષાઓને સ્થાન આપ્યું છે. ટૂંકમાં ડૉ. સાંડેસરાના ઈતિહાસ ગ્રંથો વિશે એટલું કહી શકાય કે બહુ વિષદ બાબતોને રોચક સ્વરૂપે સાદી ભાષામાં ભારતીયતાથી ભરેલું ઈતિહાસલેખન કરનાર તરીકે નજરમાં આવે છે.

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના લેખો :-

ડૉ. સાંડેસરાએ પોતાની અધ્યયન અને સંશોધનયાત્રા દરમિયાન ગુજરાત સમાચાર, પ્રવાસી, વિદ્યા, પ્રજાબંધુ, સામીય, સંદેશ, ફાર્બસ સભાનું ટ્રેમાસિક, પથિક, નવચેતન, સ્વાધ્યાય, અખંડાનંદ, કુમાર, મિલાપ, બુદ્ધિપ્રકાશ, *Journal of Oriental Institute*, જેવા સામયિકોમાં સંશોધનપૂર્ણ અને પરિચયાત્મક એવા આશરે ગુજરાતી અને અંગ્રેજમાં ૫૦૦ થી ૧૫૦ લેખ લખ્યા છે. ડૉ. સાંડેસરાના લેખોમાં ઈતિહાસ, સાહિત્ય, ભારતનો ઈતિહાસ, સ્થળનામો, વ્યક્તિ વિશેષો અને ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ વગેરે બાબતો મુજબ છે. આમ તો ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના લેખો અને વ્યાખ્યાનોની યાદી ધણી લાંબી છે પરંતુ તેમાંથી અમુક નમૂનારૂપ લેખો અને વ્યાખ્યાનો અહીં પ્રસ્તુત કર્યા છે જે ડૉ. સાંડેસરાની સંશોધનવૃત્તિનો ઘ્યાલ આપે છે.

■ ‘પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન’ (નવચેતન, ઓક્ટોબર, ૧૯૪૨)

રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને જાતક કથાઓમાં વિમાનનો ઉલ્લેખ સંખ્યાબંધવાર આવે છે. બૌદ્ધ જાતક કથાઓમાં પણ વાયુયાનના અનેક ઉલ્લેખો છે. જેમાં ‘સુતનિપાત’ ના ‘પારાયણવગ્ગ’ ની પાલી ટીકાનો પણ છે. આ ટીકાનો સમય ચોથી અથવા પાંચમી સદીથી અર્વાચીન નથી. એની પાછળની શ્રુતપરંપરા તો તે કરતાં ધણી જૂની હશે. એમાં વિમાનનું વાસ્તવદર્શી વર્ણન કર્યું છે. સાહિત્ય અને શાસ્ત્રને લઈને આ વિષય ઉપરની મહત્વપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે.

આ લેખમાં ‘સમરંગણ સૂત્રધાર’ ના ‘યંત્રવિધાન’ ના ત્રણ શ્લોકો, ‘શિલ્પ સંહિતા’ના ૧૮ મા અધ્યાયમાં વરાળથી ચાલતા પુષ્પક વિમાનનો ઉલ્લેખ, ‘વિમાનવત્થુ’ માં ‘નેમિજાતક’ નામનું વિમાન અને જુની ગુજરાતીના સં. ૧૬૦૫માં રચાયેલી મતિસારકૃત ‘કર્પૂરમંજરીની વાર્તા’ માં શામળની ‘કાજના ઘોડાની વાર્તા’ વગેરેના ઉલ્લેખ કરી ડો. સાંડેસરાએ ચર્ચા કરી છે. આ એવો વિષય છે જે પરત્વે બહુ ઓછા ઈતિહાસકારોનું ધ્યાન ગયું છે.

- ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’ (બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩)

આ લેખ એ સમયે લખાયો છે જ્યારે ગુજરાતમાં રાજકીય ઈતિહાસનું સંશોધન સારા પ્રમાણમાં થયું હતું પરંતુ ગુજરાતના સામાજિક ઈતિહાસનું સંશોધન હજુ બાલ્યાવસ્થામાં હતું. દ્વયાશ્રય, કવિ ભાલણનું ચરિત્ર, જલંધર આધ્યાન, નગાધ્યાન, શ્રી રામલાલ મોઈનું ‘સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’ વગેરેના આધારો આપીને તેનાં દ્વારા મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ વિશે અગત્યના ઉલ્લેખો કર્યા છે.

લેખના અંતે દેમયંદ્રાચાર્યના ‘દ્વયાશ્રય’ જેવા દુર્ગમ વ્યાકરણ કાવ્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને ‘સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ’ જેવું સુંદર પુસ્તક ગુજરાતના ચરણે ધરવા બદલ સ્વ. મોઈને અભિનંદન આપે છે. ઈતિહાસકાર દ્વારા સામાજિક ઈતિહાસના લેખન બદલ લખેલો તેમનો સમીક્ષાત્મક લેખ છે.

- ‘ચશ્માના ઈતિહાસને લગતા અગત્યના સાહિત્યિક ઉલ્લેખો’ (પ્રજાબંધુ – ગુજરાત સમાચાર, દિપોત્સવી અંક, સંવંત – ૨૦૦૫ : ઈ.સ. ૧૯૪૮) :-

આ લેખમાં ડૉ. ગૌડની નોંધો, તેમને મળેલા ઉલ્લેખોની પૂર્તિઓ, ચશ્માના જુદા-જુદા શબ્દો (ઉપલોચન ગોલક, ચસિમા), ડૉ. સાંડેસરાએ સોળમા અને સત્તરમા સૈકાના ચશ્માના ઉલ્લેખો પણ આપ્યા છે. જુની ગુજરાતીમાં ચશ્માના ઉલ્લેખો, હિંદમાં ચશ્મા લાવનાર આરબ અને ઈરાની વેપારીઓની કથા વગેરે મહત્વપૂર્ણ ચર્ચાઓ કરી છે જે ડૉ. સાંડેસરાને ઉચ્ચ કોટીના સંશોધકની પંડિતમાં મુકી ટે છે. ઈતિહાસ સંશોધકોમાં જવલ્લેજ જોવા મળતા આવા નવતર સંશોધન વિશેનો છે.

- ચાંપાનેર (અખંડ આનંદ, જાન્યુઆરી, ઈ.સ. ૧૯૫૦)

પાવાગઢની તળેટીમાં આવેલા અને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ગુજરાતના પાટનગરનું સન્માન પામેલા ચાંપાનેર વિશેનો લેખ લખ્યો હતો. આ લેખમાં ચાંપાનેરની સ્થાપના, સ્થાપક, બાંધકામ, રાજાઓ, મહમૂદ બેગડાનો કાર્યકાળ, ગુજરાતનું પાટનગર, ઈતિહાસમાં સ્થાન, અવર્ચિન ગુજરાતમાં ચાંપાનેરની પ્રસિદ્ધિ, શક્તિપૂજા, નાટકો અને સાહિત્યમાં ચાંપાનેરનો ઉલ્લેખ, ચાંપાનેરની પડતી વગેરેનો ઈતિહાસ દર્શાવી એક મહત્વનો લેખ લખ્યો છે. સુલતાન મુહમ્મદ બીજો ચાંપાનેર જીતી શક્યો નહિ પણ એનો પૂત્ર મહમૂદ બેગડાએ તે જીત્યું હતું. ચાંપાનેરનું રેશમી

કાપડ અને એના રંગ પ્રભ્યાત હતા. પાણીદાર તલવારો માટે ચાંપાનેર સૈકાઓ સુધી જાણીતું હતું. ત્યાં ચંદન એટલું થતું કે મકાનો બાંધવામાં પણ એ વપરાતું.¹⁹

પ્રસ્તુત લેખમાં ડૉ. સાંડેસરાએ રાજકીય ઈતિહાસના પરિવેશમાં આર્થિક ઈતિહાસની પણ તપાસ્યો છે. ડૉ. સાંડેસરા પશુસૃષ્ટિનો ઈતિહાસ પણ અહીં આવેબે છે જેનું ઉ.દા. આ મુજબ છે કે ઈ.સ. ૧૬૪૫માં તો આસપાસના જંગલો માંથી ઉત્ત હાથીઓ પકડવામાં આવ્યા હતાં ઉપરાંત એવી કિંવદન્તિ છે કે અકબરના સમયમાં થયેલો સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર બૈજુ બાવરો ચાંપાનેરનો હતો.²⁰

- ‘ગુલામના વેચાણના દસ્તાવેજ’ (નવનીત સમર્પણ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૪)

પ્રાચીન જગતમાં ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પણ ગુલામી વ્યાપક હતી. ‘ગોલાબજાર’ એટલે ગુલામોને વેચવાનું બજાર. આ લેખમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિલ્પ રામચન્દ્રકૃત ‘સત્ય હરિશ્ચદ્ર’ નાટક, પ્રબંધ ચિંતામણિ (સંવંત-૧૩૬૧ : ઈ.સ. ૧૩૦૫), દાસીપત્ર વિધિ, દ્વયાશ્રય, લેખ પદ્ધતિ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને તેમાં દર્શાવિલ ગુલામોના વેચાણ અંગેના દસ્તાવેજોની હકીકતોનું વર્ણન કરેલું છે. ઈ.સ. ના તેરમા સૈકા પછીના સમયમાં પણ દાસ-દાસીના ખરીદ વેચાણની પરિસ્થિતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો જણાતો નથી પણ છેક ઈ.સ. ૧૮૬૦ ના ઈન્ડિયન પીનલ કોડ (IPC) માં ગુલામ ખરીદવા—વેચવા માટે ગુનો ઢરાવેલ છે.

અમેરિકાના એક કાળા હિસાબનીસ એલેક્સ હેઈલીનું ઉદાહરણ આપતા ડૉ. સાંડેસરા લખે છે કે એલેક્સ હેઈલીએ પોતાના ગુલામ પૂર્વજોના વૃત્તાંતનું કડવાશ વગરનું એક દળદાર પુસ્તક ‘Roots’ (મૂર્ખિયા) નામથી લખ્યું છે. જે ઉપરથી એક ફિલ્મ પણ અમેરિકન માહિતી ખાતાએ બનાવી અને જગતમાં બતાવી તેને લોકશાહીની જત ગણાવે છે.

- ‘પ્રાચીન વિશ્વમાં ખનિજ તેલ’ (નવનીત સમર્પણ, દિપોત્સવી અંક, સંવંત-૨૦૪૪ : ઈ.સ. ૧૯૮૮)

આ લેખમાં પ્રાચીન વિશ્વના તેલના ઉલ્લેખો વિશેષતાઃ સંસ્કૃત-પ્રાસ્કૃત સાહિત્યના સંદર્ભમાં કરેલાં છે. ખનીજ તેલની શોધ અને તેનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં અવર્ચીન છે એવી માન્યતાનું ખંડન ડૉ. સાંડેસરા અહીં જુદા-જુદા ઉલ્લેખો નો આધાર આપીને કરે છે. ‘જુના કરાર’ (ઓલ ટેસ્ટામેન્ટ) ગ્રીક ઈતિહાસકાર હેરોડોટસ, મેડિસકોના પેલટેક ઈન્ડિયનો, ૧૮મા શતકના ઉત્તરાર્ધના સેમ્યુઅલ કીર, વિકમાંક દેવચરિતની ટીકા, આચાર્ય હેમયંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, જૈનાગમ સાહિત્ય, વસુદેવ હિંડી, બૃહત્કલ્યાસુત્ર વગેરેમાં અગ્નતેલ - ખનિજ તેલ - પેટ્રોલિયમ વગેરેના ઉલ્લેખો આ લેખમાં કરેલા છે. આ લેખ ડૉ. સાંડેસરાની દુરંદેશી અને વિદ્વતાનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહ્યો છે.

આમ, ઉપરોક્ત ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના વિવિધ સામયિકમાં છપાયેલા લેખોમાંથી અમુક લેખો દર્શાવ્યા છે જે ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાની વિદ્વતાનો નમૂનો બની રહ્યા છે.

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના વ્યાખ્યાનો :-

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પોતાના સંશોધનયાત્રા દરમિયાન ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વગેરેમાં અનેક પ્રમુખીય વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં. જેમાં ગુજરાતનો ઈતિહાસ, પુરાતત્વ સંશોધન, ઈતિહાસની

સાચી સમજનો ફેલાવો, સર્વાગી ઇતિહાસની રચના, વાણિજ્યાયેલા ક્ષેત્રોમાં સંશોધન માટેની પ્રેરણા અને ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનની સમિક્ષા દ્રશ્યમાન થાય છે. તેમાંથી કેટલાંક નમૂનારૂપ વ્યાખ્યાનો અતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

- ‘સંશોધનના કેટલાક પ્રશ્નો’ ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૫. અમદાવાદ (રણજીતરામ સૂવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે)

રણજીતરામ સૂવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે ડૉ. સાંડેસરાએ ‘સંશોધનના કેટલાંક પ્રશ્નો’ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. જેમાં ડૉ. સાંડેસરાએ પોતાના પ્રિય વિષયો, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જુની ગુજરાતી તેના શબ્દો વર્ણવ્યા છે. આમ, સંશોધનનો મહિમા ગાઈને સંશોધનના કેટલાંક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. જેમાં મિરાતે અહેમદીની પ્રસ્તાવના, સંવંત ૮૮૮ (ઇ.સ. ૧૯૫૪) માં પાટણમાં મૂળરાજના ચૌલુક્ય રાજવંશની સ્થાપના, સંવંત ૧૩૬૦ (ઇ.સ. ૧૪૧૬) મુસ્લીમ રાજવંશની સ્થાપના, ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસનો નકશો, સંપાદનકાર્ય, હસ્તપત્રો, ડૉ. હર્ટલે Vernacular Sanskrit (લોક ભાષામય સંસ્કૃત) એવું આપેલું નામ વગેરે અનેક સંશોધનના કેટલાંક પ્રશ્નો વિશે વાત કરી છે અને સંશોધનના કેટલાંક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

- ‘ગુજરાતમાં પુરાતત્વ સંશોધન’ (૨૭-૨૮ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૫, નડીયાદ)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૮મા સંમેલનમાં પુરાતત્વ-સંશોધન વિભાગના પ્રમુખ પદેથી ‘ગુજરાતમાં પુરાતત્વ સંશોધન’ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગુજરાતના પુરાતત્વ-સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ભાવિ કાર્ય પરતેના કેટલાંક વિચારો તેમજ સૂચનો રજૂ કર્યા છે. ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસને લગતાં રાસમાળા, Bombay Gazetier, કનૈયાલાલ મુનશીનું Glory that was Gurjardesa, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી કૃત ‘મૈત્રકકાલીન ગુજરાત’, શ્રીમતી કૃષ્ણાકુમારી વીરજ કૃત Ancient History of Saurashtra, દુર્ગાંશંકર શાસ્ત્રી કૃત ગુજરાતનો મધ્યકાલીન હિંદુ- રાજપૂત ઇતિહાસ, રત્નમણિરાવ જોટે કૃત ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, (ઇસ્લામ યુગ) કોમીસારિયેત કૃત History of Gujarat વગેરે જેવા ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવતા મહત્વનાં ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વ્યાખ્યાનમાં રાજકીય ઇતિહાસના કેટલાંક પ્રશ્નો, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પ્રશ્નો, ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ નાટક અને આકર્યાલોજી, કલાનો ઇતિહાસ, પ્રાદેશિક ઇતિહાસની અગત્યતાનો સમાવેશ કર્યો છે. વ્યાખ્યાનની ચર્ચા અને ઉલ્લેખો ડૉ. સાંડેસરાની સંશોધન ફાસ્ટિનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહે તેવું આ વ્યાખ્યાન વારંવાર વાંચવાનું મન થાય તેવું વિશિષ્ટ છે.

- ‘સોલંકી યુગની શ્રી અને સંસ્કૃતિ’ (૧૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૬૪, સુરત)

નર્મદ સૂવર્ણચંદ્રકના સ્વીકાર પ્રસંગે નર્મદ સાહિત્ય સભા સૂરત ખાતે આ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. લેખની શરૂઆતમાં નર્મદ સાહિત્ય સભાને સંબોધતા કરે છે કે આપ સન્માન વ્યક્તિનું નહિ પણ કૃતિનું કરો છો તેવા વિધાન સાથે જે પુસ્તક માટે નર્મદ સૂવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો તે પુસ્તક ‘મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો’ કેવી રીતે લખાયું એનો થોડો વૃત્તાંત આપ્યો છે. વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ, પાટણ, ધોળકા

અને વડનગર જેવા યાત્રાધામો, અર્જુન વાધેલા, ભારતીય ઈતિહાસ અને સંસ્કારિતાનું સાતત્ય ધ્યાનમાં રાખવામાં સોલંકી યુગનો ફાળો, અને ભારતના ઈતિહાસમાં ગુપ્ત રાજ્યકાળને ‘સૂવર્ણયુગ’ કહેવામાં આવે છે તેમ ગુજરાતના ઈતિહાસની વાત કરીએ તો સોલંકી-વાધેલા કાળની સૂવર્ણયુગ કહે છે જેવા ઉલ્લેખો કર્યા છે. ઈતિહાસનો અભ્યાસ એક શૈક્ષણિક જરૂરીયાત છે એનું સંશોધન સત્યશોધનની તાલીમ આપે છે એટલું જ નહિ, પણ ભાવી કર્તવ્યો માટે ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપે છે એમ હું માનું છું જેવા કથન સાથે પોતાનું વક્તવ્ય પુરું કરે છે.

■ ઈતિહાસ અને સાહિત્ય – સંશોધનની દ્રષ્ટિઓ (૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૬૫)

ઈતિહાસના સાધનો અનેકવિધ હોય છે. એમાં સૌથી મહત્વનું અને મોટું સાધન સાહિત્ય છે. સાહિત્ય એ કોઈ સમય કે યુગમાં રચાયેલું હોવાથી એ સમય કે યુગનો અભ્યાસ સાહિત્યને સમજવામાં ઉપકારક થાય છે. અહીં આવા ઉલ્લેખો સાથે હેરો ડોટ્સે કરેલ ઈરાન માંથી મળતાં ખનિજ તેલનો સાહિત્યમાં થયેલા ઉલ્લેખનો આધાર આપ્યો છે. ઉપરાંત બૃહંતું કલ્પસૂત્ર, કુવલયમાલા, વંગાલજાતક, રોમક સિદ્ધાંત, કર્પૂર મંજરી અને જિનવિજયજી નો પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ વગેરેના ઉલ્લેખ કરી ઈતિહાસ અને સાહિત્ય ને સંશોધનની દ્રષ્ટિથી ઉલ્લેખ્યા છે.

■ ‘ગુજરાત ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ : કેટલાક વિચારો’ (૨૭ થી ૨૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૬૬, વલ્લભ વિદ્યાનગર) :-

ગુજરાત સંશોધક પરિષદના પાંચમાં અધિવેશનના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગના પ્રમુખ પદેશી આ ‘ગુજરાત ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ’ : કેટલાક વિચારો’ વાખ્યાન આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક બળોની અસરો સંસ્કૃતિના વિકાસ પર કેવી રીતે થાય છે એની ચર્ચા પ્રાચીન ગુજરાત દેશના ઈતિહાસ માંથી ઉદાહરણ આપીને કરી છે અને ગુજરાતના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં કરવાં જોઈતા અધ્યયન અને સંશોધનના કેટલાંક કાર્યો વિશેના પોતાના ઘ્યાલો રજૂ કર્યા છે. ગુજરાતના બૃહંત ઈતિહાસની રચના વિશેની પણ ચર્ચા કરી છે. મુર્ખીમ કાળની ફારસી – અરબી તવારીખોની વિપુલતા બાબતે ગુજરાત નસીબદાર છે એ માટે અલી મુહમ્મદ ખાનની ‘મિરાતે અહમદી’ અને તેના ખાતિમા સર્વસંગ્રહને શિરમોર ગણાવ્યો છે.

ટૂંકમાં ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા લેખો અને વ્યાખ્યાનોના વિષયવસ્તુનું નાવીન્ય, સાધનોનું અર્થધટન, સાધન-સામગ્રીના ઉપયોગમાં વૈવિધ્ય અને રોચક શૈલીને કારણે તેમના લેખો આજે પણ નમૂનારૂપ અને અનુગામી ઈતિહાસકારોને પ્રેરણા સ્ત્રોત બને તેમ છે.

➤ ડૉ. સાંડેસરાના ઈતિહાસલેખનની વિશેષતાઓ :-

ગુજરાતમાં જે અનેક ગ્રકંડ પંડિતો થયા છે. તેમાં ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા વિદ્યાના પરમ ઉપાસક તરીકે ચિરકાલીન સ્થાન ધરાવે છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના અનેક અધ્યાપકોએ ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિષયમાં પણ વિશિષ્ટ મ્રદાન કર્યું છે. જેમાં ડૉ. હરિમ્રસાદ શાસ્ત્રી, કે. કા. શાસ્ત્રી, વગેરે નામ ઉલ્લેખનીય છે. ડૉ. સાંડેસરા પણ

આ જ કક્ષાના સંશોધક હતા. પોતે ગુજરાતીના અધ્યાપક હોવા છતાં ઈતિહાસમાં આપેલા પ્રદાનને કારણે ઉપરોક્ત અધ્યાપકોમાં અગ્રીમ સ્થાન ધરાવે છે. ‘ઈતિહાસની કેડી’ અને ‘સંશોધનની કેડી’ જેવા લેખ સંગ્રહ તેમની ઈતિહાસ રૂચિનો પરિચય કરાવે છે. ‘ઈક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા’ (મુંબઈ યુનિવર્સિટી) માં તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાન ઐતિહાસિક શબ્દાર્થશાસ્ત્ર વિશેના વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન ‘શબ્દ અને અર્થ’ નામના ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશિત થયાં. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા પ્રાકૃત તથા જૈન સાહિત્યના પ્રકૃષ્ટ અભ્યાસી હોવાથી ધ્યાન લોકો એમને જૈન માની લેતા જ્યારે તેઓ પાટીદાર જ્ઞાતિના હતાં.

ગુજરાતના વર્તમાન ઈતિહાસકારોની દ્રષ્ટિએ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું એક ઈતિહાસકાર તરીકે મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન છે. તેમા વિવિધ ઈતિહાસકારોના ડૉ. સાંડેસરાના વિશેના મત જોઈએ.

ડૉ. હરિમસાદ શાસ્ત્રીના શબ્દોમાં જોઈએ તો “પાટણના હસ્તપ્રત ભંડારો, પૂજ્યવિજ્યજી મહારાજનું માર્ગદર્શન અને પ્રાકૃતના મોટા અભ્યાસી હોવાથી સાહિત્યકાર અને ઈતિહાસકાર તરીકેની બેવી ભૂમિકા ભજવી શક્યા. જે કંઈ લખતા તે પ્રમાણિત અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને જ લખતા અદ્ભુતતાલ લખતા નહિ.”

ડૉ. મકરંદ મહેતા લખે છે કે “ભોગીલાલ સાંડેસરા ગુજરાતના મોટા ગજાના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસકાર હતા. મધ્યકાલીન ગુજરાતના સંશોધને ક્ષેત્રે તેમણે મહત્વની કરીઓ પૂરી પાડી છે. તેમનું જમાં પાસું એ હતું કે તેઓ પુષ્ટ અને વિવિધ કક્ષાના જોતા. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા અને ઈતિહાસના વિદ્વાન હતા. બીજા બધા ધ્યાન ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક સંશોધકો કરતાં ડૉ. સાંડેસરા વધુ વિશ્વાસુ ગણી શકાય. સાહિત્ય, ભાષા, સંસ્કૃતિને ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી ચકાસી હોવાથી તેમણે નવી દિશા આપી છે.”

ડૉ. રમણલાલ ધારેયાના શબ્દોમાં જોઈએ તો “ઈતિહાસના ક્ષેત્રે નવા સંશોધકોને પ્રેરણાદાયી માર્ગદર્શન પુરુ પાડ્યું છે” ડૉ. જ્યદુપાણી શુક્લ લખે છે કે “તેઓ સંસ્કૃત ભાષા તથા જુની ગુજરાતીનાં ઉડા અભ્યાસી હોવાથી ગુજરાતનો પ્રાચીન અને મુખ્યત્વે સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં પ્રમાણભૂત સંશોધનો કર્યા છે.”

શ્રી નરોત્તમ પલાણ પણ પોતાનો મત પ્રગટ કરતા કહે છે કે “શબ્દોનો ઈતિહાસ એ તેમની મોટી સેવા છે. સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ અને ધ્યાનમાં આવે ત્યારે નિઃશંક ભૂલ સ્વીકારવાનું ઓદાર્ય હતું. મેં ‘પૂતળી’ નો એક અર્થ ‘આંખની ક્રીકી’ આપેલો તે તેમણે પાછળથી સ્વીકાર્યો હતો. અને હું એમનો વિદ્યાર્થી હતો છતાં મને ચિહ્ની લખીને ધન્યવાદ આપ્યા હતા.”

ડૉ. ભારતીબેન શેલત જ્યાદા લખે છે કે “ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગોના સંશોધનપૂર્ણ અભ્યાસને સત્યાન્વેષણના પ્રકાશથી શોભાયમાન બનાવી લોકપ્રિય બનાવવામાં ડૉ. સાંડેસરાનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન રહ્યું છે. એમની બહુશુત્તતા, વિષયનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, વિશાળ વાંચન, તટસ્થતાપૂર્ણ આલેખન દ્રષ્ટિ તથા સુંદર અને સુરેખ રજૂઆત એ એમના ઈતિહાસલેખનના આમૂલ પાસાં છે”

ડૉ. ઈશ્વરલાલ ઓઝા લખે છે કે “ગુજરાત ના ઈતિહાસલેખન ક્ષેત્રે વિશેષત : પ્રાચીન કાળનાં તથ્યોને પ્રબંધાદિ બંધનોમાંથી મૂક્ત કરવનાર અનુસંધાન દ્રષ્ટિ સાહિત્યકાર”

ડૉ. પ્રધ્યમન ખાચર લખે છે કે “ડૉ. સાંડેસરાની ભાષા ગહન અને સંસ્કૃતના વધારે આધારો અને શબ્દો મૂક્યા છે. ડૉ. સાંડેસરાની સંશોધન પદ્ધતિ સૂક્ષ્મ નજર વાળી, પૂરા પ્રમાણો તપાસવા, આધાર સહિત જ લખવાની અને પ્રમાણભૂત તટસ્થ લેખક તરીકેની જણાય છે”

આમ, તેમનું સાહિત્ય વિવેચન પણ ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતને સાથે લઈને ચાલે છે.²¹ ચર્ચિત-વર્ણિત વિષયો અંગે આવશ્યકતા અનુસાર સાર સંક્ષેપ પાદટીપ, ટિપ્પણી જેવી તરેણોમાં વિચારણા થઈ છે. શ્રી રામપ્રસાદ શુક્લએ એમનાં ‘પંચતંત્ર’ ના સંપાદન વિશે વ્યક્ત કરેલો અભિપ્રાય એમના સંશોધન-સંપાદન કાર્યનું સમુચ્ચિત મૂલ્યાંકન કરે છે : “શ્રી સાંડેસરાએ સંશોધક તરીકે આજ દિન સુધીમાં રણેલી કીર્તિને આ સંપાદન અધિક ઉજ્જવળ બનાવે છે.”²²

➤ ડૉ. સાંડેસરાના ઈતિહાસલેખનની મર્યાદાઓ :-

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ઈતિહાસકાર ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનાં ઈતિહાસલેખનમાં પ્રાવિષ્ટ સાથે થોડી ગુઠિઓ-મર્યાદાઓ વિશે ચર્ચા કરીશું. મુખ્યત્વે સંસ્કૃત, ફારસી અભિલોખો, બૌધ અને જૈન ધર્મના ગ્રંથો પૂરતું મર્યાદિત લેખન હતું. સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય ઈતિહાસ વિશે તેમનો પ્રવેશ મર્યાદિત હતો.

તેમણે મોટેભાગે સોલંકી કાળના વિશે જ અભ્યાસ કરી લેખન કરી પોતે અમુક બાબતોના જાણકાર અને વિદ્વાન ગણાયા પણ દરેક ક્ષેત્રો ઉપર તેમણે લખ્યું જણાતું નથી. દા.ત. ૧૮ મી અને ૨૦ મી સદીની ઘટના અને ઈતિહાસ. એમ પણ કહી શકાય કે તેમણે ગુજરાતનો સમગ્રલક્ષી ઈતિહાસ લખ્યો નથી. ડૉ. સાંડેસરાનો પ્રાચીન ઈતિહાસ તરફનો જોક વધુ હતો. તેમનું મધ્યકાલીન ઈતિહાસમાં ઓછું અને આધુનિક ઈતિહાસમાં નહિવત્તુ ઈતિહાસલેખન કરેલું છે. પ્રાચીન ગુજરાતની વાત કરીએ તો માત્ર ઉત્તર ગુજરાતના ઈતિહાસને કેન્દ્રમાં રાખીને વધારે લખ્યું છે. જ્યારે મધ્યગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર વિશે ઈતિહાસલેખન કરેલ નથી. ટૂકમાં તેમને ઉત્તર ગુજરાતના ઈતિહાસકેન્દ્રી ઈતિહાસકાર કહી શકાય. જો કે પોતે ઉત્તર ગુજરાતમાં જન્મેલા હોવાથી તેમનો જોક આવો હોય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રોત સામગ્રીમાં વૈવિધ્ય અને અર્થઘટનમાં અંશતઃ અભાવ, સર્વાંગી ઈતિહાસનું આલેખન નહીં વગેરે જેવી બાબતો ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાની અવગણી શકાય તેવી મર્યાદાઓ છે.

➤ ઈતિહાસકાર તરીકે ડૉ. સાંડેસરાનું મૂલ્યાંકન :-

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક, પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદક, ઈતિહાસ-સંસ્કૃત અને પુરાતત્વના મર્મજ્ઞ એવા ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનું તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૫ ના રોજ ન્યુજર્સી—અમેરિકા ખાતે એમના મોટા પૂત્ર ડૉ. નિરંજન સાંડેસરાને ત્યાં અવસાન થતાં એક મોટા ગજાના વિદ્વાનની ગુજરાતને ખોટ પડી છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાને સાહિત્ય અને વિદ્યાના ક્ષેત્રોના ધણાં માનપાન મળ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઈદ્દોતેર વર્ષનાં આયુષ્યકાળમાં તેમણે કરેલો વિદ્યા - પુરુષાર્થ અનેકને પ્રેરક નીવડે તેવો છે. ૧૮૭૫માં તેઓ સેવા નિવૃત્ત થયેલાં. તેમની દિર્ઘકાળીન

સેવાઓને લક્ષ્યમાં લઈ તેમના પ્રસંગકોએ તેમનું બહુમાન કર્યું હતું. તેમના નામથી વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં એક વ્યાખ્યાનમાળા પણ સ્થપાઈ છે.²³

ઉલ્લેખનીય છે કે ડૉ. સાંડેસરાએ અગાઉથી જાહેર કરેલ ઈચ્છા મુજબ તેમનો અંગત ગ્રંથ સંગ્રહ તેમના ધર્મપતિ શ્રીમતી ચંદ્રકલાબહેન દ્વારા પાટણ યુનિવર્સિટી શ્રંથાલયને ભેટ સ્વરૂપે આપેલ છે. આ ગ્રંથ સંગ્રહ અંદાજિત ૪૫૦૦ જેટલાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૈનવિદ્યા, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ વગેરે વિષયક અમૂલ્ય ગ્રંથો ધરાવે છે.

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મેળવેલી વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ :-

ડૉ. સાંડેસરાએ ઈ.સ. ૧૯૫૬-૫૭ દરમિયાન સાહિત્ય અને વિદ્યાપ્રિતિથી પદ્ધિમ અને પૂર્વના દેશાનો પ્રવાસ કર્યો હતો. આ વિદેશપ્રવાસની કથા તેમના પુસ્તક 'પ્રદક્ષિણા' માં આવેખાઈ છે. યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન અને અઝિન એશિયાના દેશોની યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય સંશોધન કેન્દ્રોમાં થતી ભારતીય વિદ્યા-ઇન્ડોલોજીની મીમાંસાં તેમણે આ પુસ્તકમાં કરી છે. ઈ.સ. ૧૯૬૨-૬૪ 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ' ના પ્રમુખનું સ્થાન શોભાવ્યું હતું. અને ઈ.સ. ૧૯૮૭-૮૮ માં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' ના પ્રમુખ તરીકે પણ સેવાઓ આપી હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૮-૧૯૭૫ દરમિયાન ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર (Journal of Oriental Institute) ના સંપાદક તરીકેની જવાબદારી નિભાવી હતી. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટીના સેનેટ અને સિન્ટીકેટ સત્ય, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ, સાહિત્ય અકાદમી, યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશન, યુ.જ.સી., ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સંશોધન પરિષદ, પ્રાકૃત ટેકસ્ટ સોસાયરી વગેરે સંસ્થાઓમાં વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપર રહીને ડૉ. સાંડેસરાએ અમૂલ્ય સેવાઓ આપી હતી. તેમની વહીવટી સૂજ અને નિષા સર્વત્ર પ્રસંશનીય રહી છે.²⁴

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ બજાવેલી ફરજો :-

- ઈ.સ. ૧૯૫૨ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં 'દક્કર વસનજી માધવજી' વ્યાખ્યાનમાળા.²⁵
(આ વ્યાખ્યાનો 'શબ્દ અને અર્થ' પુસ્તક રૂપે પ્રગાટ થયા છે)
- ઈ.સ. ૧૯૫૫ માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નિયાદ અધિવેશનના ઇતિહાસ- પુરાતત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ^{૨૬}
- ઈ.સ. ૧૯૫૬-૫૭ માં ન્યૂયૉર્કના રોકફેલર ફાઉન્ડેશનના સ્પેશ્યલ ફેલો^{૨૭}
- ઈ.સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટીની સંશોધન સંસ્થા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર (ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિયુટ) ના નિયામક^{૨૮}
- ઈ.સ. ૧૯૬૨ - ૬૪ દરમિયાન ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પ્રમુખ^{૨૯}
- ઈ.સ. ૧૯૮૭ - ૮૮ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ના પ્રમુખ^{૩૦}

- ઈ.સ. ૧૮૫૮ – ૧૮૭૫ ત્રૈમાસિક ‘સ્વાધ્યાય’ ના સંપાદક^{૩૧}
- ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝના સંપાદક^{૩૨}

➤ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાને મળેલાં ઈનામો અને ચંદ્રકો :-

- ઈ.સ. ૧૮૪૩ માં એમ.એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે ઉતીર્ણ થવા બદલ મુંબઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા ડી.બ. કેશવલાલ ધ્રુવ સૂવર્ણચંદ્રક^{૩૩}
- ‘શબ્દ અને અર્થ’ માટે રણજિતરામ સૂવર્ણચંદ્રક (૧૮૫૩)^{૩૪} (ગુજરાત વિદ્યાસભા)
- નર્મદ સૂવર્ણચંદ્રક : ‘મહાઅમાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્ય મંડળ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનો ફાળો’^{૩૫}
- જૈન સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન બદલ ‘શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા’ ભાવનગર દ્વારા ‘શ્રી વિજયધર્મસૂરી જૈન સાહિત્ય સૂવર્ણચંદ્રક (૧૮૭૫)^{૩૬}

પાદટીપ

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ગ્રંથ-૬, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પૃષ્ઠ-૫૦૬.
૨. સાંડેસરા ભોગીલાલ , વાધેલાઓનું ગુજરાત, અમદાવાદ, ૧૯૩૮, પૃષ્ઠ-૧૬.
૩. એજન, પૃષ્ઠ-૪૮.
૪. સાંડેસરા ભોગીલાલ, ઈતિહાસની કેરી, વડોદરા, ૧૯૪૫, પૃષ્ઠ -૧૬.
૫. એજન, પૃષ્ઠ-૧૦૬
૬. એજન, પૃષ્ઠ-૧૩૪
૭. એજન, પૃષ્ઠ-૨૫૭.
૮. સાંડેસરા ભોગીલાલ, વસ્તુપાલનું વિદ્યા મંડળ અને બીજા લેખો ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાંથી, ભાવનગર, ૧૯૪૮,
૯. સાંડેસરા ભોગીલાલ, શબ્દ અને અર્થ, મુંબઈ, ૧૯૫૪, પૃષ્ઠ-૧૩૮.
૧૦. સાંડેસરા ભોગીલાલ, મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો, અમદાવાદ, ૧૯૫૭, પૃ - ૫૬.
૧૧. સાંડેસરા ભોગીલાલ, ઈતિહાસ અને સાહિત્ય, અમદાવાદ, ૧૯૬૬, પૃષ્ઠ - ૧૪૮.
૧૨. એજન, પૃ-૧૮૫.
૧૩. સાંડેસરા ભોગીલાલ, અન્વેષણા, અમદાવાદ, ૧૯૬૭, પૃષ્ઠ - ૭૫.
૧૪. એજન, પૃષ્ઠ-૨૦૧.
૧૫. એજન, પૃષ્ઠ-૨૦૧.

૧૬. એજન, પૃષ્ઠ-૨૧૩.
૧૭. એજન, પૃષ્ઠ- ૨૩૦.
૧૮. એજન, પૃષ્ઠ- ૨૩૮.
૧૯. સાઉસરા ભોગીલાલ, અન્વેષણા, પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ-૧૭૭.
૨૦. એજન, પૃષ્ઠ-૧૭૮.
૨૧. પટેલ ગૌતમ, (સંપા.) ગુજરાતનું સંસ્કૃત - પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન, પાટણ, (મિ. કાનજીભાઈ એમ. પટેલ અભિનંદન ગ્રંથ), પૃષ્ઠ –૫૮૪
૨૨. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૬, અમદાવાદ, ૨૦૦૮, પૃષ્ઠ – ૫૦૭.
૨૩. ‘બુદ્ધિગ્રંથા’, માર્ય – એપ્રિલ, ૧૯૯૫, પૃષ્ઠ – ૧૧૩.
૨૪. પટેલ ગૌતમ, (સંપા.) પૂર્વોક્ત.
૨૫. શુક્લ રમેશ, (સંપા.) આપણાં પ્રતિનિધિ સારસ્વતો, પ્રવિશ્બ પુસ્તક ભંડાર, ચાજીકોટ, પૃષ્ઠ-૧૮૪.
૨૬. ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ, ખંડ – ૨, (અવર્ચીન કાળ) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પૃષ્ઠ-૬૨૨.
૨૭. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૬, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પૃષ્ઠ – ૫૦૬.
૨૮. એજન, પૃષ્ઠ – ૫૦૬.
૨૯. એજન, પૃષ્ઠ – ૫૦૬.
૩૦. પથિક, તૈમાસિક, પૃષ્ઠ – ૧૫૭.
૩૧. પથિક, તૈમાસિક, પૃષ્ઠ – ૧૫૬.
૩૨. પટેલ ગૌતમ, (સંપા.) પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ –૫૮૪
૩૩. એજન
૩૪. શુક્લ રમેશ, (સંપા.) પૂર્વોક્ત, પૃષ્ઠ – ૧૮૫.
૩૫. એજન, પૃષ્ઠ – ૧૮૫.
૩૬. પટેલ ગૌતમ (સંપા.), પૂર્વોક્ત , પૃષ્ઠ –૫૮૪.